

Lövith Egon

Életrajz

Lövith Egon a 80 éves kolozsvári zsidó szobrászművész egy kedélyes úriember, aki még mindig fiatalosan mozog és ad önmagára. Megjelenéséhez elmaradhatatlan a félreccsapott beret, az öltözete fiatalosan kényelmes és izléses. Egyedül él egy szoba-konyhás tágas lakásában. Az utóbbi évtizedekben itt éltek feleségével Margóval, aki 1999-ben halt meg. Egon szobája olyan mint egy otthonos kiállítóterem: körbe a falakon kedvenc és értékes festményei láthatók, a szoba világítása is picit múzeumos, elsősorban festményeket világítják meg. A polcokon kerámia és bronzszobrocskák kiállítása látható: együtt vannak többek között Egon bronz madarai és a fekete női torzók. A mexikói terakota (égetet kerámia) kompozíciója is helyet kapott a falon: vagy 20 egymáshoz fűzött szép színes zománcú kerámiatálcák a művész belső harmóniájáról tanuskodnak.

Az apai nagyapát, akit én sohasem láttam, Lövithnek hívták. Simferopolban éltek a nagyszülők, az egy kikötőváros valahol lenn délen Ukrajnában. Én csak következtetem azt, hogy milyen anyagi helyzetben voltak, mert erről nem beszéltünk az apámmal, mivel elfoglalt ember volt. Az apai nagyszülőknek kiváló anyagi helyzetük kellett legyen az első világháború körül, hogyha elküldték a fiúkat Svájcba órás mesterséget tanulni. Úgy látszik, apám, Lövith Max, egy nagyon rátermett valaki volt. A pontos iskolázottságát nem ismerem, de valami volt, ami az érettségi felett van és olvasott ember volt. A legjobb órákat Svájcban készítették akkoriban, nos, apám ott tanult több éven keresztül. Nagyon komolyan megtanulta azt a szakmát, szenvedélye volt az óra. A németet nagyon kellett tudja, ha ott tanult Svájcban. Az első világháború kitörésekor, amikor Oroszország hadba lépett, őt akkor haza hívták mint orosz állampolgárt. Felöltözött mundurba és ment a harctérre, ahol végigcsinálta az egész háborút és mint osztrák-magyar hadifogoly került ide Erdélybe. Egy nagy orosz fogoly csoportot hoztak ide Zilah környékére, a Szurduki erdőbe dolgozni. A hadifoglyok Báró Józsika birtokának az erdejében fakitermeléssel foglalkoztak.

Az anyai nagyapám családja, a Pardesz család, Litvániából származott. Ők úgy jöttek ide 1915 körül, hogy nagyapám erdőkitermelő szakember volt és Báró Józsika, aki nagybirtokosa volt a nagy zilahi erdőnek, ide telepítette őket. Hogy személyesen ment el nagyapámék után Litvániába vagy csak megismerte őket valahol, nem tudom, de ide hozta őket - ezt tudom a családi krónikából. A család ott megtelepedett, házuk is volt. Nem tudom a nagyapám nevét, mert három éves koromban láttam utoljára, amikor elvittek Mexikóba, és mire visszajöttem, már nem élt. Emlékszem, a nagymamám talán mutatott valami fényképet róla: feszülő nadrágban, térdig érő vastag zoknikkal és bakancsban volt (nem csizmában), és meleg zekében. Biztos, hogy volt szakálla, de nem lengő nagyszakállú. Vallásos volt, de nem nagyon vallásos, a neológokhoz tartozott a család. Egész végig szolgálatban volt a báró birtokán. A nagymama kicsi, alacsony volt. Amikor én megismertem, akkor kis pufók volt, de később, a deportálás előtt a nyomor miatt szegénykének eltűnt a hízása. De rettentő tevékeny volt mindvégig. Emellett tekintélyelvű volt, de nem parancsnoki, hanem anyai formában. Az egész család engedelmeskedett neki. A családban lengyelül és oroszul is mondtak kifejezéseket. Beszélték a németet és a jiddist is, de főként a magyart használták.

A testvérek nagy része biztos Litvániában született. Anyám, Pardesz Berta volt a legidősebb, ő 1896-ban született. Anyám után született János, még talán 1899-ben. Utána következett Herman 1903-ban, azután Jenő, aki 1905-ben született. A legkisebb Edit 1916-ban már itt született Erdélyben. A Pardesz férfiak nagyon fejlett izomzatú, masszív, erőteljes, magas emberek voltak. Nagyon északiaknak néztek ki: fehér bőrűek, majdnem szőkék és kék szeműek.

Jenőt, a legfiatalabb Pardesz fiút, mindig érdekelte az erdőjárás. Ő volt a legtermészetjáróbb, imádta a nagy kirándulásokat. Neki nem voltak intellektuális hajlamai, nagyapámat végig kísérték az erdei munkákban. Állandóan ott volt az erdőben a hadifoglyok között, nagyapámmal együtt ismerhették meg az apámat. Valószínűleg hamar kiderülhetett, hogy ő is zsidó, és [a Pardeszék] oroszul is beszéltek – mert a családban beszéltek litvánul, oroszul – és valószínűleg nagyapám meghívta őt, hogy jöjjön a házához. Az akkori fogság sokkal liberálisabb volt, és ha őrizték is őket, nem volt ahova menjenek. Lehetett nekik is egy szabadnapjuk, amikor nem dolgoztak, de nem maradtak ott a telepükön vagy kaszárnyájukban, hanem kaptak engedélyt, hogy elmehessenek. Biztos nagyapám járta ki [és intézte el neki], hogy a szombatot tarthassa náluk a házban. Gyakori vendégük lehetett. Így ismerkedtek meg a szüleim. Apám nem volt magas ember, de erős izomzatú, kisportolt embernek nézett ki. Emellett egy intelligens, tanult, olvasott orosz ember volt, svájci tanulmányokkal.

Amikor vége volt a háborúnak és szabaddá váltak, tehát mehettek vissza Oroszországba, apám itt maradt, de gondolom, hogy azért leveleztek [a Simferopolban élő szülőkkel]. Apám itt megházasodott, az anyámat, Pardesz Bertát vette el. Egész biztos, hogy vallásos esküvőt rendeztek, mert beszéltek hásené-ről, ami zsidóul esküvőt jelent, és hogy hippe [huppa] alatt kellett megesküdjének. A házasság után az anyai nagyszülők házában laktak, amíg be nem költöztek Kolozsvárra.

Az 1920-21-es években jöttek Kolozsvárra, miután a [trianoni] békeszerződés 1 megkötődött. Lehet, hogy megvették a házat és a család egy része beköltözött, de nagyapám még egy ideig ott maradt, hogy elvégezze a dolgát és időnként jött haza Kolozsvárra. A család anyanyelve a magyar lett, a hétköznapi értekezésében a magyar nyelvet használták. Kolozsváron már az 1920-as években nyitott nagyapám az apámnak egy órás üzletet a Malom utcában (a mai Barițiu utcában, a város központjában), de nem hiszem, hogy megvette volna a helységet. Az egy eléggé régi, kis szegényes helység volt. Az volt felírva, hogy 'Max Lövith reparații ceasornicărie și bijuterie' [óra- és ékszerjavítás]. Apámnak nem lehetett pénze akkor, de mint igazolható svájci végzettségű órásmester, valószínűleg a szakmája volt az aranyfedezék. A családba úgy fogadták be, hogy nyereségnek vehették, hogy ilyen vejük lehet a nagyszüleimnek. Mindig büszkék voltak Maxra.

1922-ben itt Romániában, főleg a diákság körében, már meghonosodott a fasiszta mozgalom és tüntetések is voltak. 1923-ban egy a szörnyű dolog történt. A diákok tüntettek, felvonultak, és a magyar színháztól a Malom utcán keresztül jöttek. Az a része Kolozsvárnak már ki volt épülve, már nagyon sok zsidó üzlet és zsidó cégtábla volt. Akkor mámorukban, örömben, hogy visszanyerték Erdélyt – ez is hozzájárult a fasiszta gondolkodás és a nacionalizmus szélsőséges formájának megnyilvánulásához – megpillantották apám cégtábláján a zsidó nevet (és nyilván volt egy kis kirakata is) és széttörték az egész kirakatot, behatoltak és mindent szétromboltak, kifosztottak. Apámat is olyan mértékben bántalmazták, hogy kórházba került. Apám felépülése után elhatározta, hogy többé nem marad itthon, elmegy ebből az országból. A boltban értékek voltak,

mert régen csak az javíttatta az órát, akinek volt egy jó órája: drága Doxák, Omegák, meg ilyenek és az ékszerek hiánya is számított. A család összeszedte az utolsó pénzét, mert kártéríteni kellett a kuncsaftokat. Tekintettel, hogy apám már a családban volt, nem követelheték, hogy maradjon itt és dolgozza le az összeget, hanem a maradék pénzzel elintézte az útlevelét, hajójegyet vett magának, és elindult. Sejttem, hogy elképzelése szerint Svájc és Oroszország után nem volt Mexikó egy vonzó hely, gondolom Amerikába, New Yorkig akart menni. Valószínűleg elfogyott a pénze, azért jutott el csak Mexikóba. De lehet, hogy tévedek, és a hajón útközben beszélgetett valakivel, hogy milyen perspektívák vannak Mexikóban, ahol újdonság lesz, hogy ő órás.

Apám egy ügyes ember volt: megbirkózott a spanyol nyelvvel, szerény körülmények között, kevés pénzzel, de tudásával üzlethelységet nyitott. Emlékszem arra az üzlethelységre, amit mi találtunk, amikor odaérkeztünk. Bérelte valakitől, egész szerény, sötét, hosszú terem volt. A szoba végében volt egy ágy és egy pisztoly is lógott a falon, erre emlékszem határozottan. Kirabolhatták apámat és nyilvánvaló, hogy védekezésre tartotta a fegyvert, ami Mexikóban nem volt ritka dolog. Ott lakott apám, addig, amíg mi meg nem érkeztünk. Lenn, az üzlethelységnek utcára nyíló, kicsi rollos kirakata is volt.

Személy szerint zsidó kuncsaftra nem emlékszem, de kellett legyen valaki, akivel ő beszélgetett. Az tény és való, hogy apám meglátogatott egy akkor közismert, nagy jelentőségű menekült orosz-zsidó forradalmárt, Trockyt, aki ellentétbe került Oroszországban a bolsevik irányvonallal, és Sztálin elől Mexikóba menekült, de hamarabb mehetett mint apám. [Szerk. megj.: Egon apjának Mexikóba vándorlása után jóval, 1929-ben utasítják ki Trockijt a Szovjetunióból, szovjetellenes tevékenység vádjával.] Sztálin kiadta rendeletül, hogy öljék meg, aztán meg is gyilkolták. Apám valószínű ismerhette a történeteket, tudhatta, hogy mi a jelentősége a dolgoknak, s biztos úgy ment hozzá, hogy neki is voltak baloldali meggyőződései. Cérelles kellett legyen apám, mert nem volt leányálom Oroszországban élni.

Én 1923-ban születtem, miután az apám kiment Mexikóba. Két-három évre rá apámnak sikerült annyi pénzt összeszedni, hogy küldte nekünk a hajójegyet. 1926-ban mentünk ki anyámmal Mexikóba. Már bérelt lakással várt minket, be is rendezte. Emlékszem, hogy egy kétszobás, fürdő nélküli lakás volt. Fürdőszobánk talán nem is volt sohasem, amíg ott voltunk Mexikóban. Végig dézsában vagy nagy tálakban mosakodtunk, marékkaal csorgattuk a vizet egymás hátára, így volt ez. Nagyon szerényen éltünk, voltak valami fekvőhelyek, egy asztal. Villany volt, égtek valami halvány körték. Később laktunk olyan lakásban, ahol közös csap volt az egész háznak és általában olyan helyeken laktunk, ahol nagyon sok ember lakott.

Amikor apámnak egy kicsit jobban ment az üzlet, akkor pénzben módunkban áll, hogy jobb helyre költözzünk. De soha nem laktunk külön udvarban. Tudom, hogy egyszer a Meave utcában laktunk, ott olyan lakásunk volt, hogy két ablakunk az utcára nézett. Ez nagy szó volt, mert egyébként a házak beton bérlakások voltak, körbe voltak az emeletek, korlátokkal, s az ajtók az ablakkal mind befelé nyíltak a nagy udvarra. Óriási udvarok voltak, ott rendezte a háznép minden problémáját, az ünnepeket is ott ülték. Volt egy ünnep a gyerekeknek, amikor az egész ház bámulta őket [amint előadnak valamit], aztán kommentálták egymásnak. Végig lehetett menni az emeleten, mindenhol nyitva volt az ajtó. Állandóan lehetett érezni a levegőben, hogy mit főznek és be lehetett szólani, hogy: 'Seniora como esta? Bene grazie'. [Hogy van asszonyom? Köszönöm jól.] Átszóltak egymásnak a szomszédba, és mindig tudtuk, hogy kik élnek jól, kik élnek rosszul, kik verekednek,

mindent lehetett tudni. Anyám nem dolgozott, hanem szépen felöltözve vártuk vele aput az ebéddel, hol meglátogattuk a műhelyben, vagy üzletbe mentünk bevásárolni. Vendéglőbe csak vasárnaponként jártunk.

Apám összeismerkedett a fővárosban egy gazdag lengyel-zsidóval, aki ugyancsak kivándorolt Mexikóba. Elias Gopasnak hívták, ügyes vállalkozó volt, s olyan gazdag lett, hogy nagy tehén csordái voltak Mexikó fővárosának a szélén és volt egy tejfeldolgozó vállalata is. Ő vajat is, tejfölt is csinált. Igen ügyes pasas lehetett ez a lengyel, az indiánok dolgoztak neki. Egyszer bevitte apámhoz, mint óráshoz, az óráját s akkor összeismerkedtek, s tartották is a kapcsolatot. Aztán jártunk hozzá, sok időt töltöttem ott náluk. Borzasztó mi mennyiségű tejterméket ettünk nála. És végre ettünk vajat, ami a mexikóiaknak nem nagyon volt. A Gopas család olyan jó elhízott család volt, szerettek nagyokat zabálni. Volt vagy két gyereke, vörös hajúak, fehér bőrűek, nem magasak. Gopas is egy középtermetű, tömzsi ember volt, mindig nyitott inggel járt, nagy szuszogással, de nagyon erőteljesen. Mikor meg kellett fogni egy dézsát, vagy arrébb kellett tenni a ganéjrákást, a szegény indiánok kínlódtak, ő megfogta keményen és arrébb tette iszonyatos erővel. A szombatot s az ünnepeket tartották. Amíg apám egyedül volt Mexikóban, Gopasék meghívták őt szombatra, hogy ne legyen egyedül, hogy a zsidóságát őrizze meg. Szombaton, gondolom, együtt ettek, és egyéb dolgokat is meg tudtak beszélni a zsidó életről, az orosz-lengyel viszonyokról. Egész biztos nagy politizálás folyt, átértékeltek az egész cári helyzetet.

Kiderült valahonnan, hogy a magyar kivándorlóknak volt klubjuk Mexikó Cityben, ahol egy magyarul beszélő társaság gyűlt össze és szervezkedett. Tagsági díjat is kértek, be kellett iratkozni, s akkor lehetett este menni itókára, kis kártyázásra, bridzselésre. Egy nagyon szép tiszta vendéglő volt, s magyar szó zengett ott. Valakiket megtanítottak vagy ők maguk húzták a cigány dalokat, nem tudom, de énekeltek magyar dalokat. A dalokat anyám nagyon tudta, néha ő is beleénekel. Étkezni is lehetett, magyaros ételeket készítettek. Jó kövérek és piros pozsgások voltak az oda járó emberek, nagy evés-ivás, nagy randalírozás volt. Igazi magyar viselkedés, ropogós hangulat volt. Mivel anyámnak hiányzott a magyar társaság, főleg ő járt oda. Munka után apám utána ment, s együtt jöttek haza. Engem nem nagyon vittek, én addig ültem otthon s az indián szomszédok vigyáztak rám. Volt egy kicsi könyvtára is a magyar klubnak, aztán egymás közt kölcsönözték a könyveket. Ha jól emlékszem, anyám hozott haza magyar nyelvű könyvet és otthon olvasott. A nudli eset híres volt a családban, amikor elvitték Egonkát a magyar klubba, s ő kért nudlit. [Szerk. megjegyzés: néha Egon egyes szám harmadik személyben beszél magáról, mintha kívülről tekintene gyerekkori önmagára.] 'Kérjél te!' - mondták nekem a szülők, s akkor elkiáltottam magam 'Nekem cigánypuca kell!' (Én nem nudlinak ismertem, hanem cigánypucának.) Óriási röhögés következett - kicsit már fel is öntöttek a garatra -, óriási hangulat lett.

A magyar klubban ismerkedtek meg egy szabó házaspárral, talán Elekesnek hívták őket, nem volt gyermekük. Szabó volt a foglalkozásuk, jól ment nekik. Volt is egy műhelyük. Nagyon jóban voltak velünk. Velük jártunk vasárnap kirándulni, olyankor vittünk ennivalót otthonról. Az asszony derék, stramm fehérnép volt.

Amikor mi már ott éltünk, megjött a választás ideje. Tudom, hogy a vállára vett apám- ez azt jelenti, hogy olyan öt éves kisfiú voltam, tehát 1928-ban lehetett - és megérkeztünk egy nyílt térre a fővárosban, Mexikó Cityben. Óriási tömeg volt. Bejöttek vidékről az indiánok is, nagyon sok szalmakalapos volt ott, állítólag 1 millió ember, akiknek kihirdették mikrofonon a választás

eredményeit. Olyan rossz volt a mikrofon, hogy nem lehetett érteni semmit sem. Akkor feljött az elnök, egy ősz hajú indián származású, barna bőrű, Alvaro, aki bejelentette, hogy megválasztották. Ez volt az első demokratikus választása Mexikónak, amikor az elnök indián származású volt. Addig spanyol diktatórikus elnökök voltak. Apám nem volt olyan magas ember, nem láthatott sokat és akkor én a nyakából mondtam neki az eseményeket, a látnivalókat. És egyszer csak röviden egy puska- vagy egy pisztolylövés hallatszott és láttam, hogy leesik az új elnök. Óriási z sivaj lett, mindenki kivette a pisztolyt és lövöldözött és akkor apámmal alig tudtunk kimenekülni abból a tömegeből. Úgy hogy én, mint hat éves gyermek, már fül és szemtanúja voltam egy merényletnek. [Szerk megj.: 1928-ban Alvaro Obregón mexikói kormányfő szolgálati ideje éppen lejárt, de figyelmen kívül hagyva a helyi politikai határozatot, miszerint nincs újra-választás, ismét jelöltette magát és megnyerte a választásokat. De egy fanatikus katolikus merényletének áldozatává lett.]

Emlékszem, hogy mekkora reklámja volt és mekkora zajjal járt, amikor megalakult az első észak-amerikai stílusú áruház Mexikó Cityben. Óriási siker volt, állandó zsúfoltság volt, de a legtöbb ember nem vásárolt, hanem csak bámult. Hát mi is elmentünk. Három emeletből állt, ahol az árút nem azon az emeleten fizetted, ahol kaptad, hanem futószalagon leküldték, és a lenti kasszájánál kellett fizetni, ott is csomagolták.

Apám kéz alatt megvett egy régi Fordot. Amikor mi hárman beültünk a kocsiba, úgy néztünk ki, mint a Stan és Bran filmekben az emberek. Nagyon ügyesen karbantartotta az autót, még kellett azt kurblizni is. Az autó gumi, ha jól tudom, nem is voltak felfújhatók, hanem tömör gumik voltak. Amíg még jól érezte magát, fogott engem, és anyuval jártuk Mexikót. Körülbelül 70-80-100 km-re is elmentünk autóval. Főleg az azték vidéket cserkészünk be. Apám meg akarta mutatni, hogy merre járt két évig, mivel foglalkozott az órásság mellett, amíg várt minket. Az órásság után második szenvedélye volt apámnak az archeológia.

Én egy különleges gyerek voltam, a fantáziám sokkal fejlettebb volt, mint a tudásom. A családi krónika szerint már kicsi koromban tudtam csinálni papírból mozgatható szamarat. Állandóan rajzolgattam és mindenféle dolgot kitaláltam. Apám azt hitte, hogy normális gyerek vagyok, s ólomkatonákat meg repülőgépeket vett nekem, de engem nem érdekelt igazán, az ólomkatonáimat is előbb-utóbb meguntam. Volt kedvem játszani, de nem úgy, mint más gyerekek, hanem mindig azt, amit én kitaláltam. Volt fantáziám, gyertya viaszból bűvár csináltam. Az én bűvárom mindig jobban érdekelt, mint a repülőgép, ami repülni is tudott. Nem voltam olyan olvasott, de aztán apám hozott haza Jules Verne könyvet spanyolul. Apám spanyol könyveket vásárolt, de otthon azért magyarul beszéltünk. A spanyoloknál végeztem az elemi tanulmányokat, és a legjobb spanyol katolikus iskolában, a Saint Louis de Palestrina nevűben végeztem öt gimnáziumnak megfelelő iskolát, de mindig csak a középkort tanultuk a történelem órán.

Apám megbetegedett, és ezt teljes anyagi leromlás követte. Már nem bírta a munkát, s 1932-ben kiköltöztünk a fővárosból a külvároson túl. Villamossal mentem, és úgy emlékszem, hogy még vagy 25-30 percet kellett menni gyalog a villamos megállótól míg hazaértünk, mert ott kinn nem is volt megálló. Később aztán egyedül utaztam. Kanalizálás nem volt, árkokban folyt a víz, úgy, mint falun, ahogy szokott. Ahogy leszálltam, az út elején egy sátorban árultak disznózsírt meg tortillát. Utána nagy üresség következett: kertek, mező és utána egy-két szerény ház. Baloldalt láttam két jobb házat több vegetációval, valami spanyol család lakhatott. Mellettünk már szegény mexikói indián agyagházak voltak. Ott béreltük egy házat. Egy indián kiadta nekünk bérbe az ő téglaházát,

Ő mellettünk egy vályogházban lakott. Sok munkát ő végzett nekünk. Akkor már volt udvarunk is, mintha falun lettünk volna. Zárható ajtónk, kapunk volt, de bárki átugorhatott a kerítésen.

Az volt az utolsó lakás Mexikóban, ahol született a húgom Irénke 1932-ben. Magyarul tanult meg beszélni, otthon csak magyarul beszéltek. Keveset tudott spanyolul, óvodába adtuk egyszer, talán negyed- vagy félévre, és csak azt tudta, amit az indián gyerekektől szedett össze. De általában mi ketten, a két gyerek, inkább otthon ültünk, és ott nem volt akivel spanyolul beszélgetni. Volt egy félelmetes kutyánk is, hasonlított a híres Rintintinhez, a nagy farkaskutyához. Lobonak hívták, ami farkast jelent spanyolul. Az vigyázott ránk, őrzött minket gyerekeket. Rá lehetett bízni a kicsi húgomat, aki ott ült és aludt, a kutya el nem mozdult volna mellőle. Ellenben borzasztó arisztokratikus volt, nem tudom honnan szerezték, de tény és való volt, hogy nem bírta a mezítlábasokat és az egyenruhásokat, csaholt is sokat. Én akkor már nagyocska voltam, de a szomszéd indián asszony mindig felügyelt ránk, mindig ez volt a megbízatása. Délután, ha nem voltam iskolában, akkor itt-ott elidőztünk a húgocskámmal a szomszédoknál, bámultunk, beszélgettünk, rám volt bízva. Irénke nagyon ragaszkodott hozzám, mindig mellettem volt, jóban voltunk. Nagyon jópofa, édes leányka volt. A figuráimon, amiket készítettem az ő jelenlétében, nagyokat kacagott. Az első vicces rajzot egy matróztól tanultam: csináltam egy Chaplint hátulnézetből, hogy volt egy ék alakú nyitás a frakkjának, az újammal ki kellett nyomni és mindenki látta, hogy az a fenéke. A kicsike élvezte, most is emlékszem a kacagására.

Zsidó tradíciókból csak annyi volt, hogy anyám és apám péntek este gyertyát gyújtottak, de kóser koszt nem volt. Nem volt sakter, honnan akkor kóser hús? Anyámat láttam péntek este, hogy gyertyát gyújt és kendőt kötött a fejére és úgy imádkozott. Gyertyagyújtáskor egészen a vacsora elfogyasztásáig volt kendő a fején, azután levette. Apám kalapot tett, nekem is tettek valamit a fejemre, eleinte csak egy zsebkendőt, aztán volt egy sapkám. Apám azt hiszem dolgozott szombaton. De ha jól ment a dolga és volt miből élni, akkor nem dolgozott. A szombat, vasárnap arra volt, hogy üljön együtt a család. Szombaton volt nekünk babételünk. Próbáltak a szülők csollentet csinálni, de sütő nélkül egy indián szomszédasszonnyal kellett megegyezzenek, hogy náluk főjön. Anyám összerakta pénteken, és átvitte, mert nekik volt agyagkemencéjük. A csollentet nem mexikói fűszerekkel készítették, hanem lehetett kapni a városban szemes borsot és azzal. És nem tudom, hogy honnan szereztek árpakását, de volt benne, mert a csollent anélkül nem finom. Kenyeret nem ettünk Mexikóban, hanem tortillát, kukorica lepényt. Tudok apámnak egy német kuncaftjáról, aki hozta nekünk a lébenhustot, a májast, valószínűleg disznóból készítve. A német csinált magának egy mézárszéket Mexikóban vagy Európából hozta, nem tudom, de állandóan májasokat hozott hozzánk. Általában mi disznóhúst nem fogyasztottunk, de inkább azért, mert nehéz volt abban az időben disznóhúst kapni. Mexikóban a pulyka volt az ünnepi étel. Pulyka és tyúkhússal éltünk.

Szombaton az úgynevezett gój munkákat, tehát amit zsidónak nem szabad csinálni, azt inkább az indián asszony csinálta. Például volt úgy, hogy levágta a tyúkot vagy a pulykát, megfőzte az ebédet, ha éppen nem volt csollent, s olyankor addig maradt, amíg be nem fejezte a főzést. Anyám nem foglalkozott ezzel. Hétköznapi is az indián asszony kellett levágja a tyúkot, a bevásárlást is ő végezte. Anyám is bevásárolt néha, de szombaton általában nem ment ki vásárolni. Úri nő volt az anyám, úgy is nézett ki: térdig érő gyönyörű szép szövet szoknyája volt, selyemharisnyával és magas sarkú cipővel. Mindenki tudta, hogy ő Seniora Max.

Jó iskola csak a Cityben volt. A külvárosban is volt egy falusi forma iskola, ahol fizettek egy embert, hogy tanítson, de engem inkább bejártak a városba. Gyalog kezdtem el járni iskolába, erdőn, mocsaras, vadidegen vidéken keresztül mentem (7 km-t kellett megtegyek eléggé sivár helyen). Nagy volt a meleg, s mikor egyszer jöttem az iskolából haza, mint csavargó gyerek unatkoztam és kezdtem kíváncsiskodni. Volt ott egy Eukaliptusz erdő, s akkor Egonka [saját magáról beszél itt Egon] fogta magát és bement az erdőbe, hogy kicsit lásson érdekesebb dolgot. Békanyálas vizek, tócsák, békák és mindenféle érdekes dolgok voltak ott, és én eltévedtem abban az erdőben. Véletlenül egy mocsaras helyre kerültem, ahol egyből besüllyedtem a térdemig. Akárhogy vergődtem, nem tudtam kimászni onnan. Nagyon megijedtem, mert már szürkült, haza kellett volna érjek hat vagy hét órára. Hát addig vergődtem, amíg mellkasig besüllyedtem. Hallottam hangokat, hogy mentek arra el emberek, visítottam, ordítottam, mindent kiabáltam, de nem hallott meg senki. Pityeregtem, sírtam is, azután abbahagytam, a végén megnyugodtam. Feljött a holdvilág, s jöttek keresni azon az úton, még kiabáltak is. Nem csak a szüleim, hanem a mellettünk lévő indiánok is jöttek, riasztva volt az egész környék, óriási dolog volt. Vagy 20-an kerestek engem. Lehet, hogy a kiáltozásra visszakiabáltam, erre már nem emlékszem, de csak úgy találhattak meg.

Először számaón akarták, hogy járjak iskolába, csak anyám nem akarta, hogy számárra üljek, bár többen közlekedtek számaón. Félt, hogy leesek róla, mert annak nem volt nyerge. Ezentúl béreltek nekem egy lovat. Megegyezett apám egy indiánnal, aki adta a lovát nyergestől s kengyel is volt rajta. Rátettek a lóra a könyveimmel és a füzetekkel és rendesen ültem a nyeregben, úgy mentem iskolába. Fizetett még valakinek, hogy amíg iskolában vagyok, ad a lónak valamit enni, vagy volt a lónak ennivalója és csak a helyért fizetett, nem tudom, de csekélységet kértek azért [a szolgáltatásért]. Nagyon jó kapcsolatunk volt a bennszülöttekkel, Senior Maxnak nevezték az apámat. Németeknek nézhetek minket. Európai emberként sokkal barátságosabbak voltak, bizonyos kérdésekben kikérték apámnak a véleményét, mert ő is olyan közlékeny volt mint a mexikóiak. S aztán sokat segítette őket, főleg megjavította az órákat, tanácsokat adott.

Előlünk, gyerekek elől titkolták, hogy apám nagyon beteg. Nagy fájdalmai lehettek, fekélye volt, ami teljesen végzetessé vált. Esténként tette a meleg kötések a gyomrára, ha fáj, hogy csillapítsa. Valami fájdalom csillapítót csak szedhetett, hogy másnap tudjon menni dolgozni. Apám felszámolta a cityben a boltot, már nem vállalt fel annyi munkát, s többet ült otthon. Aztán ágyának esett, egy évet szinte csak az ágyban feküdt, s aztán többé nem kelt fel. Teljesen feléltünk mindent, még volt valami kis ékszer, eladták az órákat. Apám betegsége alatt anyámnak volt segítsége. A szomszédban lévő indián asszony jött mindig át fizetség fejében, foglalkozott a húgommal és velem is, és főzött is néha nekünk. Lehet, hogy voltak gazdagoknak magán klinikájuk, de én nem emlékszem. Az 1930-as években nem volt még Mexikó úgy kiépülve, hogy lett volna klinikai ellátás, de anyám valahonnan hozatott egy öreg privát orvost, de hiába. 1934-ben apám meghalt gyomorrákban. Anyám, apám halála után Gopastól kapott segítséget végül is, hogy eltemessék apámat, de a temetésre nem emlékszem. Mexikó külvárosában volt egy nagy temető, oda temették el apámat, de nem tudom pontosan, hogy hova. Anyám amikor özvegyen maradt, valószínűleg a szabó házaspár is segítette őt a temetésnél. Tudom, együtt határozták el, hogy visszatelepedünk Európába, együtt is jöttünk vissza.

Ahhoz, hogy tudjon jegyet venni, el kellett adni az ékszereket. De nem tudtunk annyi pénzt szerezni, ezért aztán el kellett menjen dolgozni, hogy még keressen pénzt. Úgy tudom, hogy

valami halfeldolgozó vállalatnál dolgozott. Láttam, hogy jött haza anyukám és első dolga volt levetni az egész ruháját, mert büdös volt. Ő mosta, vagy ha volt rá módunk, akkor a szomszéd indián asszony is mosott nekünk. Lúgos szappanokkal kimosták, rögtön kitétték száradni, másnap mikor ment, akkor megint tisztát vett fel, ehhez ragaszkodott. Jött egyszer a szabó házaspár vendégségbe hozzánk, nem emlékszem a beszélgetésre, de nagyon komoly egyezkedés folyt anyámmal. S akkor ő egy szép nap kijelentette: megyünk haza. Közben [Mexikóból] levelezett anyám az itthoniakkal.

A hajó zsúfolva volt. A szabó házaspárnak több pénze volt és ők tudtak kabint szerezni maguknak. Mi kint aludtunk a fedélzet fedett részén, napozósezonokban, amolyan nyugágyakon. Jó nagy és kényelmes volt, kaptunk két pokrócot is, amikor fújt a szél, be kellett bújni a pokróc alá. Ez volt a legolcsóbb jegy, amivel adtak féljegyet is nekem, a 13 éves fiúnak, s a hűgomtól eltekintettek, olyan kicsi volt még.

Sokat utaztunk, utast és árút is kellett szállítson, nem volt éppen egy luxushajó, Iberia volt a neve. Több mint egy hónapot utaztunk a tengeren. Emlékszem a társaságra: HALPAG, Hamburg-America Linien Pack Action Gesellschaft. Egy amerikai - német vállalkozás lehetett, hozták haza a németeket, mert Hitler hívta haza a német kivándorlókat, mert a nagy német birodalom újjászületik nemsokára. Jöttek is sokan, a kabinok tele voltak velük. Kuba volt az első állomás. Havannában kiszálltunk, még volt valami aprópénzünk amivel anyám ivott egy jó kubai fekete kávé. Aztán egész éjjel nem tudott aludni a hajón.

Mexikóban anyám kapcsolatban volt a Kolozsváron élő testvéreivel, és Jancsival is, aki Spanyolországba ment úgy 1935-ben. Jancsival levelezett anyám, még apám halála után is. Meg volt beszélve a hajóútnál, hogy Spanyolországban leszállunk a hajóról, és hogy hol szállunk meg. De Jancsi már üzent a szállodába 'Menjetez haza, én majd jövök Egonért'. Ő akkor már el lehetett menve az országból, az Egyesült Államokba. Nem tudom, hogy kerültünk vissza a hajóra, ami aztán kikötött Angliában is és Franciaországban is. Hamburgban tettek ki minket, mert ez volt a Hamburg-America line végállomása. Valami olcsó szállodában szálltunk meg. Hamburgban kiderült, hogy nekünk el kell menni Berlinbe, mert francia útlevelünk van és csak a francia nagykövetség engedheti meg a továbbutazást Csehszlovákián, Ausztrián és Magyarországon keresztül Romániába. Akkor elintézte anyám a vonatjegyeket, a nagy csomagjainkkal felültünk, s megérkeztünk Berlinbe. Amikor mentünk a francia követséghez egy óriási tömeget láttunk. Fogalmunk sem volt, hogy mit látunk, s anyám megkérdezte németül, hogy ez ki. 'Maguk nem tudják?' 'Nem, mert mi Amerikából jöttünk' mondta anyám. Erre emlékszem, azt mondták: 'Ez Hitler, a vezérünk'. Akkor láttuk Hitler, ott valahol egészen magasan szónokolt. Anyám hallhatott Hitlerről, valószínűleg mondott is akkor nekem valamit, de nem jegyeztem meg ki az a Hitler. Ennyi maradt bennem. Itthon hallottam később, amikor haza érkeztünk, hogy nagyanyám Hitlerről mondta: 'Hitler ist unsere zeunen', Hitler az ellenségünk. (Nagyanyám egy rettentő politizáló öregasszony volt, postáskisasszony volt, egy fél-intellektuel, aki nem maradt hírek nélkül.)

A követségről egyenesen a vasúthoz mentünk. Csehszlovákiában a vámolásnál, a vasútállomáson leszállítottak minket, hogy vizsgálják át a csomagjainkat. Anyámnál volt egy fonott azték motívumokkal díszített egzotikus indián kosár tele ajándékokkal. Olyan vámot mondtak rá, hogy nem volt annyi pénzünk, és anyám próbált alkudozni velük. Addig mind húzták az időt, amíg elindult a vonat, s akkor feldobtak minket, a két gyereket a vonatra. Anyám akkor kénytelen volt ő

is felkapaszkodni a vonatra, azok meg gonoszul, rondán vigyorogtak: sikerült átverni minket. A csomag, amit hoztunk Mexikóból ott maradt teljes egészében. Amikor jöttünk haza, csodálkoztak itthon, hogy: 'Nem hoztatok semmit magatokkal?' Talán egy piros, élénk színű szöttes volt meg csak (kivágással a közepén, de nem poncsó, hanem száráfénak hívták, amit viselnek az indiánok), a vonaton hagytuk, mert arra ültünk.

Kolozsváron nagyon szépen fogadtak, együtt volt a család megint. Nagyon siratták apámat, mert szerették őt. Az anyai nagyapám már jó pár éve meg volt halva, mire mi visszaérkeztünk, de ez le volt levelezve a szülőkkel. Amikor megérkeztünk, csak akkor tudtuk meg, hogy Jancsi Amerikában van. Anyám testvérei közül Jancsira nem emlékszem. Egyetemet végzett, talán kémikus volt. De én már nem találkoztam vele. Először Magyarországra ment, ott elvett feleségül valakit, egy nem zsidó lány, akit mi nem ismertünk. Onnan kivándoroltak Amerikába egy nagy városba, talán New Yorkba. Úgy tudom, gyerekek nem lett.

Mi szeptemberben vagy októberben érkeztünk vissza Kolozsvárra. Az első dolog volt, hogy iskolába írassanak. A nyolc mexikói iskolaévből csak hat évet ismertek el. Kellott volna folytatnom a második gimnáziumot, de a Párizs utcai elemi iskolába adtak egy évre, hogy megtanuljam a román nyelvet. Ott megtanultam jól románul, és akkor beiratkoztam az Angelescu líceumba, ahol felvettek a második gimnáziumba. Én nem vettem részt a keresztény vallásórákon, mert deklarált zsidó voltam. Lehetett menni a Tarbutba [a Tarbut Zsidó Iskolaegyesület szervezte] vallásórára, de oda én nem jártam.

Mindjárt az első héten, amikor beiratkoztam a gimnáziumba, megtörtént velem a megkülönböztetés. [Egonon kívül nem volt zsidó az osztályban.] Én barátkozó természetű vagyok, s az elején a szünetben az osztálytársaim el voltak ragadtatva a mexikói mivoltomtól, mivel mind mexikói holmiim voltak: hol indián, hol bölény volt rajzolva a pulóvereimre. Így öltözködni nagy feltűnés volt, nagyon tetszett nekik a mexikóiságom. Egyik nap, szünetben, elkezdtek faggatni ezek a román gyerekek, akikkel egyébként jóban voltam, és megtudták, hogy nem mexikói vagyok, hanem zsidó, és akkor összesúgtak a hátam mögött. Már akkor megvolt a fasiszta mozgalom, a Gogista szellem [a Cuza-Goga kormány [2](#) szimpatizálása]. Én aztán gyanútlanul kimentem az udvarra és játszottam velük, de egy adott pillanatban, az udvar hátsó részén, ami falakkal volt körülvéve, és ahol már nem láthatott az igazgató, egyszer csak odajöttek páran. Előbb a mexikói mivoltomat tették próbára és elővettek késeket, bicskákat, hogy dobjak célba, mutassam meg, hogy milyen mexikói vagyok. Nekem nem ment olyan jól, mint nekik, hát kaptam egy pár ütést, rúgást, 'ez nem mexikói' - mondták. De ezek még csak olyan gyerek-rúgások voltak, mint amikor csak úgy megverték valakit. A komolyabb ezután jött, mert miután letárgyalták, hogy én Mexikóból jöttem, de zsidó vagyok és ráadásul magyarul beszélő is, megváltozott a dolog. A legionárius [3](#) szellem már ott lebegett, az otthonokban beszéltek, hogy 'noi români..., patria noastră... stb' [mi románok..., a mi hazánk]. Mikor aztán ismét a hátsó udvarra mentem, egyszer csak egy csoport gyerekek - ma huligánoknak nevezném - nekem nyomult. Lefogtak, odanyomtak a falhoz, a torkomat is megfogták és mondták, 'Măi jidane, futu-i mama ta! Strigă, trăiască Legiunea și Căpitanul!'. [Te zsidó, az anyád picásja! Kiáltsd azt, hogy éljenek a legionáriusok és a Kapitány!] Akkor én már tudtam, hogy Horea Simaról [4](#) van szó, a legionáriusok vezetőjéről. Én nem voltam hajlandó engedelmesskedni. Borzasztó milyen vadak tudtak lenni azok a velem egykorú gyerekek, de azért én sem hagytam magam, védekeztem. Ez 1938-ban lehetett.

Octavian Şirarunak hívták a román tanáromat, aki egy nagyon művelt pasas volt, és nagy barátja és csodálója a miniszternek, Gogának. Addig vele sem nem volt semmi baj, amíg a mexikóiságom még tartott, csak utána. Egyszer kellett dolgozatot írni neki, s én vállalkozó szellemű, gyanútlan gyerekként egy négy vagy hat soros verset írtam románul Romániáról, hogy Romániában a fák virágoznak, a madarak is énekelnek, meg valami ilyesmi. Annyira felháborodott, hogy elvesztette az önuralmát és egy nagy pofont kent le nekem. Rekedten elkezdett ordítani az osztályban, hogy honnan veszem a bátorságot. Azt mondta: 'Limba noastră curată..., vii tu, cine ți-a dat voie să faci treaba aceasta?' [A mi tiszta nyelvünk..., jössz te, ki engedte meg neked, hogy ezt csináld?]. Nem tudtam akkor én még visszafelelni, még nem beszéltem jól románul.

Éjjeleket azon törtem a fejem, hogy hogyan tudnám a tekintélyt magamnak megszerezni. Mexikóban jól megtanultam lasszót vetni, tudtam, a hurkot hogy kell csinálni, hogy ha a marhának a nyakára kerül, akkor csak egy húzással összeszoruljon. Volt nekünk fenn a padláson egy speciális mánila kötelünk, mánila egy növény, amiből fonva van. Vastag kötélt volt, gyönyörű fehér. A csomagjaink, amit Csehszlovákiában lebontottunk, azzal voltak összekötve. Akkor a kezünkben maradtak a spárgák, azzal a szándékkal, hogy vissza fogjuk csomagolni a holmikát, így azzal együtt dobtak fel a vonatra. Azt követően, miután hazaértünk, másnap már szárítottunk rajta ruhákat a padláson, mert nagyon tetszett nagyanyámnak. Én leszedtem a ruhákat róla, és megkötöttem magamnak, olyan rodeósan, másnap beültem vele az utolsó sorba, s kinéztem a legpimaszabbakat előttem. Ők voltak a nagy hangadók, akik hangoztatták: 'măi jidane, măi...' [Te zsidvány, te...]. A legszelídebb tanár óráján, aki a táblánál írta csendesen a magáét, nagy lárma volt, nem is figyelt ránk. Én hátulról a lasszót megforgattam jó cawboy módra – még volt mellettem két magyar fiú –, dobtam és kifogtam vagy kettőt-hármat, a nyakuknál megszorítottam és húztam. A nagy csendben, ami lett, csak a fuldokló hang hallatszott. A tanár nem értette, miről van szó, felnézett, és meglátott minket. Kicsaptak az iskolából, nagy botrány lett. De hírnevem is lett. Találkoztam öregkoromra olyan diákkal, akivel akkor együtt voltunk az Anghelescu gimnáziumba, s azt mondja: 'Te, emlékszel, amikor jöttél a lasszóval és elkaptad azt a hármat...?' A gyerekek közül többé soha nem bántott senki, az a három még egy darabig duzzogott rám. Engem két hétig nem engedtek az iskolába, de anyám visszakönyörgött nagyon nehezen.

Otthon el voltak keseredve a zsidózás miatt, nálunk ez olyan volt, mint Krisztusnak a keresztre feszítése: 'Bocsásd meg Uram, mert nem tudják, mit csinálnak.' Úgy viszonyult a családom a zsidóságunkhoz, hogy ez a helyzet, ez van. Ezzel számoltunk mi egész végig, csak nem vagyunk az a tőrő zsidó típus.

A család együtt lakott a Szécsényi téri lakásban: nagyanya, anyám, nagynéném, húgom, két nagybátyám és én. Ez egy rettenetesen olcsó, nyomorúságos bérház volt, egy szoba – konyha. A négy nő volt bent a szobában, és mi, a három férfi, kinn aludtunk a konyhában. Kívülről, az utcáról magasnak nézett ki a ház, de hozzánk le kellett menni a konyhába. Olyan sötét, kicsi, alacsony, hosszukó konyhánk volt. Rettentő helyzetben, egymás mellett aludtunk a konyhában, úgy hogy, mindig az ágy lábától a fejig dobtuk magunkat. Nem úgy volt, hogy leszálok az ágyról és ott van a cipő, hanem a cipő mindig ott maradt az ágy büttyjén [végén]. Komoly dolog volt ez. Volt egy vízvezeték is a konyhában, mert mégiscsak belvárosi lakás volt. A szobában fával tüzeltünk. Olyan csikókályhánk volt, fekete pléhből, s kiemelkedett a sütője. Az udvar nem volt messze a Szamostól, egy teljesen sötét hely volt az udvar. Mellettünk lakott egy pájeszos vallásos zsidó, és volt egy gyereke. De nem engedte soha a gyereket hozzánk, mert mi tréflek voltunk. Egyébként sem nem

tartott minket túl nagy zsidónak, mert mi általában fedetlen fejjel jártunk, kivéve a szombati étkezésekkor és mikor templomba mentünk.

Egy éve már itt voltunk Kolozsváron, akkor már négy éves volt a húgom, és a szomszédban a házmesterék vágták a disznót. Úgy voltunk, hogy minden ajtó nyitva volt az udvar felé, a nagy blokk fölöttünk, és ott folyt minden előttünk. Hátralé vágták a disznót, ahol a háznak volt egy elkanyarodása a pince felé, ahol le is lehetett menni a Szamosra is. Persze mi részt vettünk az egész 'gálán', mert nagyon érdekelt, én ilyen még nem láttam: disznót pörkölni, disznóhúst enni. És nagyon megkívánta az én öt éves drága húgocskám a disznóhúst, oda állt és azt mondta: 'Hát, ha nem lennék úrika kislány, akkor én most kérnék, hogy adjanak nekem egy kicsit abból'. Akkor már trencsirozták a disznót, készültek a kolbászok, a többiek ott hátralé álltak. A kicsi gyerekek nem volt ilyen tilalma, hogy ez nem kóser, nem eheti meg, nagyanyám csak tudomásul vette a dolgot, hogy a húgom megkóstolta a disznóhúst.

A zsúfolt lakásban ahol laktunk nem volt nagy lehetőségünk a szombatot megtartani. Először is nem volt egy rendes asztal, és hely sem volt, ahol mindannyian ülünk. Csak akkor lehetett egy ilyen rumlit [felfordulást, összeülést] csinálni, amikor a nők még nem feküdtek le. Körülbelül négyszer egy héten a babétel főétel volt a háznál: törtpaszulyt ettünk, levest és savanyú káposztát. Szombaton nem főztek, hanem pénteken előkészítették a csollentet, le volt fedve papírral, és mindig Hilmannhoz, a pékhez vittük. Előre kellett fizetni, csak úgy vette át, s akkor tett rá egy számot és adott is egy számot, és azzal kellett utána menni.

A péntek esti gyertyagyújtás határozottan kötelező volt. Megvoltak a régi finom ezüst gyertyatartóink, amiben mindig volt gyertya. Akármilyen szegények voltunk, de a gyertyagyújtás megvolt. Én nem voltam templomba járó, csak akkor mentem, amikor nagyünnepekkor vitt anyám vagy nagyanyám (de körül vagyok metélve). Az asszonyok tettek kendőt, de csak az ünnepen. Egyébként nem kötöttek kendőt, emlékszem, nagyanyám az ősz hajával nagyon sokat csellengett kendő nélkül. De a férfiaknak kötelező volt ünnepekkor a kalap. Szombaton lehetett hazahozni a csollentet, de nem mi hoztuk el, hanem valamelyik keresztény gyerekek már pénteken délelőtt ki volt téve az asztalra a fizetség, s ő hozta. Amikor jött, még forró volt fazék, a papír barnás volt rajta, úgy jól megégett. Korábban hozták, mint ahogy megérkeztek a nagybátyámék, Hariék a templomból. Én szombaton kimentem az udvarra és rajzoltam egy darab papírra. Emlékszem Jenő és Hari ahogy a templomból megjöttek, ebédeltek, de unták egy kicsit otthon és megint elmentek otthonról látogatóba barátokhoz. De nagyanyám a lelkükre kötötte, hogy sábeszkor nem mehetnek semmilyen nyilvános helyre, mulatságra vagy kártyapartira.

A mikvébe nem emlékszem, hogy jártak volna a nők, de arra emlékszem, hogy a férfiak gőzfürdőbe mentek vasárnap. Volt Kolozsváron a Széchenyi téren egy gőzfürdő, a férfiak külön voltak a nőktől. [Szerk. megj.: Selig József Cristal nevű rituális gőz- és kádfürdőjéről van szó, amely a mikvével egy időben működött.] Előbb szappannal meg kellett mosakodni, azután lehetett menni a meleg bazinba, csendesen ülni, utána volt a hideg bazin, ahol olyan hancúrozás volt, hogy rettenetes. Hari és Jenő ide vittek engem. Sok világi zsidóval találkoztam ott. A mikve nem messze tőle a Szamos partján volt, de ott nem voltam soha.

Amíg együtt voltunk, addig a széder estét tartottunk, volt külön húsvéti edény félretéve. A férfiak, Hari és Jenő, olvasták fel és mondták, amit kellett, és én voltam a 13-14 éves Egon, aki kellett kérdezzem. A húgomat, Irénkét, lefektettük aludni, mert hamarabb elálmosodott. Aztán volt az

egész történet, amit fel kellett mondani valamennyire, én voltam az áldozat, aki kell kérdezzen. Azon kívül eldugtak előlem egy darab pászkat – általában Hari dugta el –, s azt kötelező volt megtalálni. De megtaláltam, mert kicsi volt az a lakás, nem dugták a szekrény tetejére, hanem vagy az abrosz alá csúszttatták, vagy a fiókba tették be. Emlékszem, hogy kértem egy csomó rajzszert, festéket, színes ceruzákat, papírokat, vásznakat.

Hét közben a két férfi, Hari és Jenő, általában a városban étkezett, és nem ettek kósért. Tudom, hogy az elején tartózkodtak, hogy szalonnát meg ilyeneket egyenek, de végül már kértek, hozzak treflet a házba. Akkor már egy cipőüzletben dolgoztam a büfék mellett, és a borraivalóból, meg amit kerestem, abból vásároltam, és vittem haza egy kis kolbászt, egy kis szalonnát, amit én is ettem. Nem nagyon szerette ezt nagyanya.

Otthon művészként kezeltek, hagyták, hogy dolgozzak. A saját lepedőimre festettem, mert nem volt pénzem vászonra. A ház falai tele voltak a rajzaimmal, sok-sok képem volt rajszeggel felfogva, mert nem volt pénzem rámára. Már az emberi figurákkal is foglalkoztam, nagyanyámnak arcképet is csináltam. Préselt szénrel rajzoltam, főleg grafikákat. Akkoriban már lehetett jó papírt kapni például a híres Lepage könyves üzletben. [Szerk. megj.: Lepage Lajos könyv- és papírkereskedés a mai Egyetemista könyvesbolt elődje (a főtér délnyugati részén található), igazgató-cégtulajdonosa dr. Dobó Ferenc volt.] Ott lehetett kapni folyóiratokat, a L`impression gyönyörű színes lap volt, és már abból tanultam a francia modern piktúrát. Bekukkintottam a boltba, és néha volt nekik folyóiratuk régebről megmaradva, amit pénz nélkül is lehetett kapni, azt nekem adták. Sokat rajzoltam és Kolozsváron az iskolában tudták, hogy mexikói rajzos vagyok.

Én a Hasomer Hacairba voltam beiratkozva, de sosem voltam meggyőződéses cionista, a családom nem volt az. Már 1937-38-ban működött és folytatódott a magyar érába [1940-1944 között] [5](#). A székhely a Horea útnak a végében volt, a mai Einstein utcában. Lent volt az alagsorban egy nagy terem, ott gyűltünk össze. Nagy táncolás, énekelés, héber tanítás is volt talán. Sajnos én nem tanultam meg héberül, nekem sosem volt időm tanulni, mert festettem, rajzoltam inkább. Vittem oda képeket és feltettem a falra, nagyon örvendtek neki. Ott is rajzoltam nekik. Rengeteg olyan zsidó járt oda, akik ma Izraelben nagy szerepet töltenek be. Azért jártam oda, mert ők voltak a legliberálisabb zsidó ifjúk, nem a vallásos zsidók. De aztán abba hagytam, nem jártam többet, mert kicsit katonás volt. Volt egy zsidó kivándorlási hullám Romániában az 1939-40-es években. Az akkori években hajóúttal lehetett menni Izraelbe. A Hasomer Hacair, mint szervezet meg is szűnt aztán, [miután 1947 végén a tagjai tömegesen alijáztak Izraelbe] mert a cionisták úgy voltak nevelve, hogy Izraelbe menjenek a legelső alkalommal, ami adódott. De én nem akartam kivándorolni Izraelbe, tudtam első perctől kezdve, nekem kötelességem volt. Azt a feladatot adtam magamnak hogy családfenntartó legyek, mert nagyrészt csak nőkkel maradtam: nagyanyám, nagynéném, anyám, és a húgom. A nagynéném Edit férjhez adás előtt volt, és csak Harinak volt egy kis nyomorult fizetése. A családom sem akarta, hogy Izraelbe menjünk. Egyelőre a család fel akart épülni, apám halála nagy veszteség volt. Anyám gyönyörű, párizsi divatlapra való nő volt, de nem akart még egyszer férjhez menni, habár ajánlottak neki zsidó partit, hoztak neki jól kereső zsidókat, de olyan ízléstelen szagos zsidók voltak, hogy nem tetszett neki.

1938 végén volt egy képességvizsga az Institutul Regele Carol al II-lea szervezésében. [Szerk. megj.: a II. Károly király Intézet az I. Ferencz József Tudományegyetem utódja a két világháború közötti időszakban, most Babes-Bolyai Tudományegyetem.] Mondták nekem, hogy képességvizsga

nélkül nem is lehet menni sehova sem, hogy állást keressek. Nem szakmai álláshoz kellett, mert ezen felül a szakmát kellett még írással is bizonyítani, hogy van olyan iskolád. Ez a képességvizsga, amire bárki jelentkezhetett, a numerus clausus [6](#) rejtett formája volt. Nem kijelentett hogy nem mehet dolgozni, hanem, hadd lássuk a képességét. Itt olyan próbák voltak, aminek semmi köze nem volt semmihez. Először is orvosi vizsgálatok, vérvizsgálat, mandulát nézték, fogakat, ilyesmit. Vékony, de jó erőben levő gyerek voltam. Egy csomó intelligencia próbára emlékszem: voltak matematikai feladatok, megoldani való logikai következtetések. Én kiváló voltam a megfigyelő és a logikai próbában. Adtak valami megtévesztő képeket, ahol ki kellett egészíteni, ami hiányzik. Csak egy pillanatra mutatták meg az eredetét, és kellett emlékezni, hogy mi volt ott. De volt olyan, hogy mutattak rövid ideig egy képet, elvették, adták a papírt, és kellett a hiányzó részeknek a pontos megoldása. Tehát láttam például, hogy egy medve megy a hóban és megáll az erdő szélén, de nem volt nyoma, az hiányzott. De más is hiányzott, és ki kellett egészíteni. Nekem nagyon magas pontarányom kellett legyen ahhoz, hogy mennyi mindent megláttam. A végeredményt nem adták rögtön, és így hangzott, 'Határozat: a fiatal képességeinek megvizsgálását követően a bizottság a következőket állapította meg, alkalmas kertészkedésre és kosárfonásra'. Tehát a kosárfonást és kertészkedést engedték meg nekem. Abszolút biztos, hogy nem az intelligencia hányadosra adták a képesítést. Egy csomó proli gyerekkel kerültem össze, én, aki az intellektuális kategóriához tartoztam: mexikói iskolázottságom, nyelvtudásom, neveltetésem volt. Nyilvánvaló, a román gyerekek javára dőlt el az eredmény, és a többi kategóriát távolították el a jobb állások lehetőségétől. Ez még nem volt biztos állás, de ezzel kellett menni egy céghez és azt mondani szeretném a helyet elfoglalni. Anyám elkeseredett, amikor megjött az eredmény az alkalmassági vizsgámról.

1939-ben (még a román éra alatt, II. Károly Király [7](#) idejében) amikor a gimnáziumot befejeztem, el kellett menjek dolgozni, hogy valami pénzt keressek, mert nem tudták tovább az iskolai tandíjat fizetni. Kellott keressek munkát, ilyenek voltak, hogy egy vízvezeték szerelő maga mellé vett, hogy cipeljem azt a csomagját és ássak. Akkor vettek fel a Farkas Ignác cipőüzletébe, ahol egész végig kifutófiú, Ez volt a legelegánsabb, legnevesebb cipőüzlet, a Herbach Dermatának volt a fióküzlete, mind Dermata cipőket árultunk. Farkas Ignác a Dermatának egyik társtulajdonosa volt. [Szerk. megj.: a dr. Farkas Mózes és Farkas József Dermata bőrgyár és cipőüzem Kolozsvár egyik legnevesebb bőripari vállalkozása volt, a mai Clujana cipőgyár elődje.] A közvetlen főnököm, Glantz úr is zsidó volt, előkelő és borzasztó tartózkodó. Mindig szagos volt, de az izzadságával együtt csúnya, úri zsidó volt. Még volt egy magyar főkönyvelő, egy elége önmagát pingáló hölgy. Az elárusítók között volt egy román, egy magyar, a többi öt árusító zsidó volt. Ezen kívül volt két szolgálatos az üzletben, két egyszerű magyar ember, akik rendesek voltak, jóban voltam mind a kettővel. Náluk volt a kulcs, ott kellett legyenek reggel hatkor, amikor megérkeztem, és ők nyitották a boltot.

Nekem az volt a feladatom, hogy az üzletet tisztán tartsam. A két magyar embernek a feladata volt, de végül én kaptam azt is, hogy a járdát mind reggel teljesen körül kellett seperni, a szemetet, a papírokat el kellett tüntetni. Az összes mocskos munkát rám hagyták. A szemetet, amit a kirakatrendezők meg a vásárlók csináltak, azt is én kellett eltakarítsam az üzletből. A dobozokat lecipelni, felcipelni a pincéből, sokszor nyolc-tíz csomaggal jöttem kifelé a pincéből, mert ott volt az egész cipőkészlet. A legnehezebb az volt, hogy minden este hét óra után, amikor kitakarítottam s bezártunk, haza kellett vigyem a cipőket, amiket a vevők hazarendeltek, mert ez egy úri kiszolgáló

hely volt, ahova a nagyon gazdagok jöttek. Akkor útra kaptam a csomagokat, át voltak kötve vagy én kellett átköszem, a cím megvolt rajtuk. Kaptam egy papírocskát is, hogy hova és kinek kell vigyem. Gyalog mentem vagy 6-7 km-t a cipődobozokkal. Általában két kuncsaftot adtak estére, hármat, csak hogyha egymás mellett laktak. Aztán megérkeztem a címhez, csengettem, s azok már vártak, mert megmondták, hogy este mikor jöjtek. Ami kellett a kuncsaftnak, azt otthagytam, és adtak vagy nem adtak borraivalót a szállításért, aztán jöttek az üzletbe és megfizették. Amire én befejeztem a házhoz szállítást, utána még az állomásra le kellett menni, mert ott laktam. Ezek az úri népek nem az állomás közelében laktak, a proli csórók pedig nem rendelte haza a cipőt.

Egy bárónővel lett konfliktusom. Nem tudott döntenem ott az üzletbe, s akkor haza kellett neki vinni nyolc-tíz pár cipőt valahova a város valamelyik részébe, a Gyulai Pál utcába. Jó késő este lett, nyolc-kilenc óra lehetett, amire odaértem. Egy szép villa volt egy kertben, kint volt egy terasz és ott vacsoráztak. Amikor megérkeztem csengettem, és valaki kinyitotta a kaput és azt mondta nekem, jöjtek még egyszer, mert most nem fogadhat. Akkor haza kellett volna cipeljem a cipőket és ezt nem akartam, mert nagyon sötét utak voltak akkor, és bűdösek és piszkosak. Akkor odaszóltak a teraszról, hogy várjak, és a kapu mellett megálltam, nem volt egy ülőhely. A vacsora elején fogtam ki őket, ezek megvacsoráztak, megitták a pohár borukat, teájukat én meg a tíz pár cipőmmel álltam ott a kapuba jó másfél órát, abban a hidegben. És ideges is voltam, mert már késő volt, mert ezt hagytam utoljára. Csak akkor intett a bárónő, hogy jöhetek, mikor az asztal kiürült. Valahány cipőt felpróbált és a tizből megtartott hármat vagy négyet, én meg maradtam öttel. Már akkor nagyon felforrt az epém, mert nem bírtam ezt a megaláztatást, hogy a kapuban váratnak, mint egy utolsó szolgát, nem adtak egy széket, hogy leüljek. A nevelésem szerint mégiscsak úri fiúnak tartottam magamat. És akkor a nő pénzt vett elő, és úgy adta nekem, mint az alamizsnát. Megnéztem és láttam, hogy ez az összeg akkora, hogy három napot, hanem egy hetet kell dolgozzak ahhoz, hogy megkeressem. De én önérzetes, 'úrika' fiú voltam – így mondtam, amikor kicsi voltam, ha valami nem tetszett, vagy nem akartam, –, megköszöntem, és csak ennyit mondtam: 'nem fogadok el borraivalót'. 'Hogy?', csak ennyit tudott mondani. Elköszöntem, igaz nem nagyon alázatosan, nem nagyon szépen és nem háttal mentem ki, hanem megfordultam és kimentem a kapun. Elvittem a maradék csomagot haza. Otthon elmondtam, hogy nem fogadtam el a borraivalót. A család vegyes érzelmekkel értett egyet velem, de jobban örvendtek volna ha pénz is van a markomba, abból lehetett volna kenyeret venni. A büszkeségnek ára van, a fene egye meg.

Még aznap este vagy reggel korán beszélt a bárónő Glantz úrral, mert amikor másnap reggel 8-9 fele bejött az üzletbe, azonnal behívott magához. Azt mondta: 'Ide figyeljen, én tudom, hogy milyen a családi származása, tudom, hogy volt Mexikóban stb.stb., de én magát úgy kirúgom, hogy a lába sem éri a földet. Magának nincs jogában, sem módjában megsérteni egy kuncsaftot, nyelje le, magába gondolhat amit akar, de ne látszódjon az arcán semmi.' Én nem kérdeztem, hogy de miért Glantz úr, csak hallgattam, hagytam, hogy mondja végig. Abban a percben még nem raktak ki, hanem a legközelebbi időben, mikor jött egy numerus clausus legalább egy-kettőt a zsidók közül ki kellett rakni. Ez 1939-ben volt.

Két nagy szállítási vállalat volt Kolozsváron, az egyiknek jó zsidó neve volt, talán Goldstein, és a másik az Unió volt. Én az Unióhoz kerültem, ami az állomás mellett volt, Hari nagybátyám ott dolgozott mint főkönyvelő, mivel közgazdasági iskolát végzett. A tulajdonos zsidó volt. Szállítómunkásnak vettek fel. 28-30 kg-os faládát kellett vinni gyalog a vállamon, a postán feladni,

visszavinni a nyugtát és elszámolni, hogy elintéztem a dolgot. Az állomástól a postáig rövid az út, de a nagy ládát vinni nem egy könnyű, kényelmes dolog és én nem voltam megedződve. Hallgattam és fájlaltam a vállamat, mire otthon úgy sajnáltak, hogy majdnem sírtak mikor megláttak, hogy hogy néz ki a gyerekük, de nem volt mit csinálni, ez volt az állás. Anyám aztán felkérte Harit, aki közbelépett és áttettek egy nagy lovas kocsira segédszállító munkásnak, de nem nagyon akartak fölvenni a cingárságom miatt. Tudták, hogy 100 kg-okat kell emelgetni, egy zongorát kettőnek kell elvinnie. És akkor Mózsi bácsi, egy magyar ember, volt az egyedüli, aki vállalt és hajlandó volt engem maga mellé venni. Hallottam is, hogy mondták: 'Na, megkaptad a zsidót magadnak, aztán nézheted magad!' Ez beképzeltség volt inkább, nem volt ott antiszemitizmust. De nagyon ügyesen megtanított, hogy milyen fogással kell csinálni. Két ló volt befogva a kocsinkba, ezekkel kellett főleg szenet, búzát, csomagokat szállítani, ami áru megjött a vonattal. Pár hónapot maradtam az Uniónál, de aztán a zsidó személyzetet csökkentették és én is el kellett jöjjek, mert nekik inkább markos személyzetet kellett. És aztán jött a magyar éra.

Horthy [8](#) bevonulását nem nagy örömmel és kételkedő nyugalommal vette tudomásul a családom. A magyar dzsentriket látták, hogy jönnek. Nem számítottunk egyáltalán arra, hogy javulni fog a helyzetünk, attól, hogy azt mondták: 'Édes Erdély, megint itt vagyunk...'. A zsidók egy része reménykedett, hogy visszakapják azokat a pozícióikat, amiket a románoknál elvesztettek.

Nálunk a családban főleg a nagyanyám volt nagy politikus. Nem volt rádiónk, ezért aztán nagyanyámnak mindig muszáj volt, hogy hozzak egy magyar újságot, a Jó estét-et, a kenyér és a tejjel együtt. Egyáltalán nem volt zsidó témája, ez egy vegyes újság volt, főleg a magyar kispolgárok lapja. Kulturális dolgok, színház és mozi előadások kommentálása is benne volt, sőt még könyvismertetés is volt. Voltak benne politikai cikkek is, és a nagyanyám nagyon kommentálta, értelmezte azokat. Az előszelét hozták a változásoknak. A magyar újságokban azért vigyáztak, hogy mit írtak. Én csak amit tudtam, amennyit hallottam a családban a felnőttektől. Hari, nagyanya, anya, Jenő tárgyalták ezeket a dolgokat. Én csak asszisztáltam, politikamentes voltam, csak művészettel foglalkoztam. Nem érdekeltek engem különösebben ezek a dolog.

Anyám akkor az Ufáromban, a gyógyszergyárban dolgozott – fiolákkal, orvosságokkal kellett dolgozni – ahol nagyon sok magyar is volt. [Szerk. megj.: dr. Stern Vilmos főorvos Ufarom Egger nevű gyógyszeráru gyáráról van szó.] Munkások voltak, nem volt baj a zsidósága miatt. A baloldali gondolkodás már jelentkezett a munkások között. Nagyon jóba lett ott anyám a társasággal. Nagyon egészségtelen volt a munka és nagyon hosszú volt a munkaidő, hát sztrájkot rendeztek, amiben részt vett az anyám is. De a sztrájkot leverték, és anyámat meg aki még benne volt, kitették a gyárból.

Anyám még próbálkozott azután, szereztek is neki egy ügynöki állást cipő- vagy ruhaforgalmazó vállalatnál. Szerződtek, hogy házhoz menjen és szedje be azoktól a pénz, akik hitelbe vásároltak. Szegényke olyan fáradt volt, hogy a végén én kellett helyette járjak vasárnap, hogy legalább akkor maradjon otthon, tegye rendbe a házat, főzzön. Én mentem a cédulákkal, de nekem nem volt jó fellépésem, ügynöki tehetségem, vagyis hogy kibeszéljem belőlük a pénzt, és vagy adtak vagy nem adtak. Szegény anyám aztán nézte a pénzt, és mondta, hogy elégedetlen lesz a vállalkozás vezetője. Rettenetes dolog volt, mert nem fizettek sehol sem, mindenhol elutasították őt is, nem tudta beszélni azt, amit elvártak tőle, és akkor onnan is elbocsátották anyámat. Ez volt az utolsó munkahelye, amire emlékszem.

A magyar éra alatt Jenő szerelmes lett magyar ápolónőbe. A nő rettentő kedélyes, jópofa volt. Úgy nézett ki, hogy házasság lesz a vége, de nagyanyámnak megtiltotta neki, hogy egy gójt vegyen el feleségül. És Jenő függött nagyanyámtól.

Editke, anyám húga egy kicsit félénk, visszahúzódó volt. Kis vékony, de intelligens, művelt, jó modorú kis leányka volt, nagyanyám nagyon vigyázott rá. Tisztviselő lett egy zsidónál a Malom utcában, akinek tűzifa-kereskedelme volt és ő könyvelt neki, mert volt négy polgárija. Még ott laktunk a Széchenyi téren, amikor szerelmes lett Bilman Károlyba, akit mi Samunak nevezünk. Nem tudom, hol ismerkedtek meg, egy medgyesi gazdagabb, műveltebb zsidó családból volt. Azt hiszem, valami üvegyárak vagy kereskedelmük volt Medgyesén. Kiküldték a szülők Bécsbe tanulni, ott zenét tanult konzervatóriumban, és a filharmóniában hegedűs vagy zongorista volt. Samu művelt, olvasott pasas volt és képeket is festett, nem is rosszul. De gyermekbénulása volt és csak két bottal tudott járni. Egy alkalommal 1941-42-ben jövök haza és óriási riadalom a házban: Edit öngyilkos lett [de nem halt meg], mert a nagyanyám kijelentette, hogy nyomorék emberhez nem adja a lányát. Azután volt egy holtpon, amikor Samu visszament Medgyesre rendezni a dolgát. De a végén Edit csak kiharcolta magának, hogy Samut akarja, s az esküvőt akkor tartották, amikor mi már az állomásnál laktunk. [Időközben Egonék átköltöztek egy másik lakásba.] A Horea úttal párhuzamos utcában Samunak valami rokona rendelkezésükre bocsátotta a házat, ahol megtartották az esküvőt. Ott készítették az ünnepi ételeket, az egyik szobát berendezték, odajött az a rabbi, ott állították fel a hippét. Ott voltam én is, amikor a poharat le kellett taposni, utána volt egy étkezés. Lehet, hogy zsidó dalokat is énekeltek, nem tudom, mert én hamar elhordtam magam, nem érdekelt a dolog. Samu hozta a fő vendégeket, a mi ismerőseink részéről kevesen voltak. Nem volt egy nagy esküvő.

Medgyesén működött tovább a család üveg vállalata. Samu a könyvelést vagy a szervezését vezette, nem tudom. Nagyon ügyes pasas volt, mindent felvállalt. Mellettünk volt a lakásuk, ahova költöztek. Samu nem szégyellte magát, nem volt semmilyen gátlása, és imádta a nőket. A festményeket, amit én csináltam, nagyon szerette, persze akkor szerette a legjobban, ha a legjobb munkákat neki ajándékoztam. A lakásukban voltak a legszebb képeim és rajzaim. De nekem hízelgett, hogy ekkora műveltséggel, mint az övé ennyire nagyra becsüli a képeimet. Ő betartotta a szombatokat.

Az utolsó ház, ahol laktunk, az állomás mellett volt, [kicsit nagyobb volt, mint az előző lakás]. Akkor Hari még nem volt megnősülve, de már csak Jenő és Edit lakott velünk. Volt egy konyha, egy nagyobb szoba és egy kicsi szoba hátul. Sajnos nem volt vécénk bent a házban, ki kellett menni az udvarra, mert a szemben levő háznak az oldalán volt a budi. A nagyobb szobában egy duplaágyon feküdt nagyanyám, anyám és köztük Irénke. Én az ágy lábánál aludtam egy díványon, amiből kiálltak a rugók. Jenő a konyhába aludt egy ágyon, Edité - mint férjhez adandó lányé - volt a kicsi szoba, az volt a fehér szoba, fehér szekrénnel, bútorokkal. Oda nem lehetett csak úgy bemenni. De amikor Edit elment, akkor én fogtam magam, s bementem arra a csendes helyre rajzolni. Nagyanyám mindig látta, de nem szólt semmit.

Abban az időben megismertem egy hölgyet, aki a véradó központnál dolgozott. Megkértem, csinálhassak aktot róla. Csak nagyanyám volt otthon, anyám dolgozott, Irénke meg iskolába volt, és Jenő is el volt tűnve, hát bementünk a fehér szobába az ablakon keresztül. Miután én lerajzoltam, eldugtam a képeket, ha jön Edit haza, ne lássa meg. Éjjel aztán egyszer az én kövér kis

nagymamám leszállt az ágyáról, s hallom, hogy szólít jiddisül: 'Egonka, alszol? Nem tudom miért beszélt velem jiddisül, de megébredtem. 'Meni egy kicsit arrább', mondta. Nagyanyám mellém feküdt, és akkor folytatta súgva: 'Te azt hiszed, hogy a nagyanyád ilyen buta, elmaradott öregasszony?' Éjjel két vagy három óra lehetett, néztem milyen beszélgetés ez. 18-19 éves lehettem, nem értettem hirtelen, mi ez. Azt mondja: 'Te, bementem Edit szobájába, megnéztem azokat a rajzokat, gyönyörűek! Milyen jól csinálod, de különben miért hozod be az ablakon a nőket?' (Azt is tudta.) 'Hozd be az ajtón, van műkávém, megkínálom veled, nagyon szép az a rajz róla.' Büszke volt nagyanyám az unokájára, pedig vallásos volt a lelke mélyén. Ki akarta fejezni, hogy ne titkolózzak, mert ő segít engem abban, hogy rajzoljak, ami nagy dolog volt, hogy meztelen fenekemet rajzolok. Az én nőim, nagyanyám és anyám, szenzációsak voltak, mindig meghatódok amikor eszembe jutnak ezeket a történetek.

Nagyon sok jiddis szót használt az anyám és a nagyanyám. Jiddisről magyarra fordították a szót, aztán meg fordítva, így tárgyaltak. Azt mondja: 'Bertuska, zist du vest it?', Akkor magyarra tértek, hogy 'Na nézd meg mit csinált!' Jenőre érthették, ha valamit hanyagságból otthagytak a fekvőhelyén. Mind a ketten olvasottak voltak. Általában egy-egy könyvet végigolvastak, s aztán vitatták. Akkoriban Dosztojevszkijt olvastak nagyon sokat.

Az 1940-es évek elején, amikor már magyarok voltak itt Erdélyben, kitették a zsidókat a magyarországi főiskolákról. Köztük volt két vagy három nagy művész is, akik összeálltak és alapítottak egy magán iskolát Pesten. Eljöttek Erdélybe zsidó tehetségkutatóra, csak nem tudtak biztosítani Pesten ösztöndíjat. Zsidó vonalon ismertek engem a városban, s megsúgták nekik, hogy van egy Lövith nevezetű, aki jól fest. Bemutattam a munkáimat, és első helyezést nyertem náluk. De ott volt a probléma, hogy nekem kellett volna fizetni a tandíjat, vagy kellett volna egy zsidó, aki pénzelne nekem az első évet. Azt mondták: 'ha tehetséges vagy, a többit biztosítjuk neked'. Elmentem egy nagy zsidó petróleum tulajdonoshoz, Adlerhez, az állomáson túl voltak a nagy tartályai. Az azt mondta, hozzak neki munkákat. Vittem neki 5-6 munkát, de az nem volt elég, és behordatott velem vagy 30 munkát: kicsi szobrokat, képeket. Otthagytam mindent és mikor mentem, hogy adjon nekem írást, hogy támogat, azt mondta, 'Ide figyelj, látom tehetséged az van, de én nem veszem a magam lelkiismeretére a támogatásodat. Te családfenntartó vagy. Adjak neked egy évre támogatást, hogy elmenj aztán 4-5 évre, legyél egy éhenkórász művész? Hagyod, hogy éhen haljon a családod? Magadat sem fogod tudni eltartani.' Nem adott pénzt. Ezen bukott el, hogy én nem jutottam el Pestre.

A Zsidolicesek [Zsidó Líceum diákjai] [9](#) ismertek engem, tudták, hogy rajzolok és már voltak akkor szobraim is, és egyszer csak felhívott Antal Márk [10](#) [néhai igazgató] egyik helyettese az iskolába - mert nem találtak hirtelen egy szobrászt -, hogy gyorsan készítek el Antal Márk halotti maszkját, mert holnap lesz a temetése. (Azt hiszem, hogy találkoztam előzőleg Antal Márkkal, amikor jött a pesti pályázati lehetőség, akkor felkerestem őt is, hogy adjon nekem ajánlást, és nem tudom miért, de nem mondta, hogy ő ad segítséget. Ha más nem ad, akkor jöjjenek vissza, valami ilyesmit mondott.) Vittem akkor gipszet, amivel a negatívot levettem, hogy aztán megmintáztam, majd kiöntsem. Eléggé el volt hívva, telt arcával, erős állával és erős pofacsonttal olyan római szenátor képe volt. A szeme le volt hunyva. Teljesen bekentem petróleumos viasszal az arcát, majd bedugtam az orrát és a füleit vattával, hogy ne menjen be a gipsz. Nem szívesen csináltam ezt a hullával, de nem volt mit csinálni. A nyaknál tettem neki egy védőt agyagból, így zártam le a maszkot. Otthon kiszárítottam és kiöntöttem, egy kicsit patináltam sárga festékkel, olyan halott

viaszos fehér lett. A legnehezebb az volt nekem, hogy nem volt még gyakorlatom, de sikerült valahogy megcsinálni. Oda adtam nekik, hogy aztán ők hova tették, nem tudom, de a halotti maszk megvolt még hosszú ideig, mert még sokan hivatkoztak rá a Zsidókérdés közlőben.

Nekem sikerült bekerülni a Globuszhoz, ahol két antipatikus zsidó volt a tulajdonos. Egy nagy dioptriás fehérszemű volt az egyik, a másik egy barátságatlan öreg volt, aki alig fogadta a köszönést. Volt négy nagy gépje, nagyon nehéz karja volt a gépeknek. Műanyagot kellett betenni fém formába, és azt forrósággal, villamossággal megolvasztotta. Akkor azt le kellett szedni még forróan, de úgy, hogy nagyon kellett vigyázni, hogy ne törjön le, mert minél többet törtél le, annál többet fizettél, levonták a fizetésedből. Ha nem csináltad kifogástalanul, minden darabnak megvolt az ára. Volt még három magyar fiú a másik három gépnél, és én voltam az egyedüli zsidó. Ezek kemény, nagy izomzatú legények voltak, a fizikai munkához hozzá voltak szokva. Én nem bírtam úgy, mint ők, úgy hogy mindig volt különbség volt a fizetésekkel. Mind mondta nekem az igazgató: 'Maga miért hagyja magát, miért nem csinál annyit, mint ők?'. 'Én igyekszem, mondtam, de nem megy.' 'Ez nem jó nekem se, hogy maga ilyen keveset csinál' – és ezzel kaptam egy csendes fenyegetést. Nem tettek ki, mert igyekeztem dolgozni.

Mielőtt elvittek volna engem munkaszolgálatra, akkor Jancsi nagybátyám még levelezett Amerikából a családdal és Editnek küldött egy töltőtollat és öt dollárt. Nekem semmilyen személyes kontaktusunk nem volt vele. Csak fényképről láttam, az utolsó fényképen emlékszem, már egy nagy amerikai ősz hajú, meghízott, jól öltözött férfi volt. Nem jött egyetlen egyszer sem haza, kizárólag csak Edittel tartotta a kapcsolatot, miután Hari eltűnt a háborúba. Utána nem tudom, mi történt, nem is volt halálhíre, hogy meghalt volna.

Hari az 1940-es években házasodott meg, de még előtte külön költözött. Elvett egy magyar zsidó leányt, de nem emlékszem, hogy hívták, sosem találkoztam vele, nem is tartotta velünk a kapcsolatot, és lett egy gyermekük is. A családunkból Harit vitték el leghamarabb munkaszolgálatra, Ukrajnába. Valakik mesélték nekem, akik Harival voltak, hogy az aknaszedésnél volt, és utána nem hallottunk róla többet semmi hírt. Más szerint, eltörte a lábát és az ottani körülmények között fertőzésben halt meg vagy lelőtték. A felesége itt maradt a gyerekekkel Kolozsváron, de nem tudok róluk semmit, hogy mi lett velük.

[1936-tól a munkaszolgálatig], egész végig együtt laktam Jenővel. Jenő nem végzett csak egyszerű iskolát. Sokáig nem nősült meg, jó kedélyű volt, élte a világát. Órásnak készült, még az apám adott neki igazolást, s a munkakamaránál is igazolta, hogy ő készítette fel. Az órák mind ismerték Jenőt. Unta az óráságot, bár kitűnő órás volt. Időnként az óráknál dolgozott, de sokszor kitették azokból az állásokból. Akkor elment nehéz fizikai munkára, amitől annyira leromlott a keze, hogy többé nem vállalkozott óra javításra. Jenőt hamarabb vitték be, mint engem, Magyarországon volt munkaszolgálaton egész 1944-ig. Budapesten is volt, de nehéz megmondani, hogy hol kellett ő dolgozzon, ásson. Szakácskodott is, mint munkaszolgálatos, aztán hazajött.

[Egon 1944 februárjában kapott behívót Nagybányára, nem tudja pontosan, hogy hogyan alakult a családja helyzete a deportáláskor, csak annyit tud, amit másoktól hallott.] Azt tudom, hogy a téglagyárba vitték édesanyámat, nagyanyámat és a kicsi húgomat. Hárman voltak egy darabig, amíg együtt hagyták őket, egy nő mesélte nekem, hogy együtt vagonírozták be. 1950-ben találkoztam ezzel, aki mondta, hogy az édesanyámmal együtt dolgozott az Ufaromban, mint munkás. Azt mondta, rettenetes volt, 100-an voltak a vagonban, étlen, szomjan ültek, a

nagyanyámat már holtan szedték ki a vagonból, nem bírta ki. Mikor megérkeztek Auschwitzba, volt ott egy pár zsidó, akik elvették a csomagokat, és azok mondták nekik: 'Látjátok ott, azt a kéményt? Fél óra múlva ott jösztek ki, azon a füstön.' S akkor oda kerültek Irénkével együtt Mengele elé, és Irénkét rögtön a másik oldalra utasította. [Szerk megj.: Csak feltételezés, hogy éppen Mengele szelektálta az embereket.] Tehát anyám már tudta, hogy Irénke halálra van ítélve. 'És akkor fogta magát – meséli a nő –, a maga édesanyja kézen fogta leányát és ment a halálba. Többet nem tudok. Én életben maradtam, és ha az édesanyja velem marad, talán ő is életben marad, 40 éves volt, még jó erőben volt az édesanyja és bírtuk volna.'

Engem 1942-ben hívtak be először úgynevezett kisegítő előképzésre [a levante gyakorlatozás helyett], de csak minden héten egy napot kellett menni. A kaszárnyába kellett gyülekezni. Ott felolvasták a nevet, majd masírozva, szerszámmal, lapáttal mentünk ki a munkahelyre. A sárga karszalagot kötelezővé tették. Eleinte adtak egy honvéd sapkát, tisztelegtem is, de a tisztek kikérték maguknak, s elvették a sapkát. És persze az is rossz magatartás volt, ha egy kicsi masírozás közben énekeltünk. A Hójába [Kolozsvár közelébe] vittek sípályát és erdőírtást csinálni, vagy a Szécsényi téren mi pucoltuk ki a tavat, egész napi munkák voltak. Aztán a kaszárnyába kellett visszakozni, s akkor onnan engedtek haza. Ezt csináltam, amíg el nem vittek 1944 februárjában.

Amikor megkaptam a behívót 1944-ben, hogy el kell menjek munkaszolgálatra, egy kérésem volt a Glóbusz tulajdonoshoz. Nagyon szépen kértem – nem hivatkoztam a zsidóságomra –, adjon ki nekem előre egy plusz fizetést, mert itt kell hagyjam anyámat, nagyanyámat és a húgomat, akiknek én viszem haza azt a liter tejet és a kenyeret. Visszajövök majd és megdolgozok érte. Nem voltak hajlandóak adni. Mikor visszajöttem még élt az a két ember, itt maradtak, nem voltak deportálva, nem tudom hogy sikerült nekik. S akkor mindjárt oda jöttek hozzám s vállon veregetet, hogy 'Jaj de jó, hogy életbe maradt, indítjuk az üzemet, gondoltunk arra, hogy visszajön'. De én azt mondtam: 'Magukhoz én nem megyek többet dolgozni, elegendem volt'.

Edit terhes lett, de engem akkor már elvittek munkaszolgálatra. Edit mentesül a deportálás elől, mert a Széchenyi téri zsidó kórházba ment szülni. Ez Samunak az érdeme, mert ő rakta be oda, ő közben szabadon csellengett, jött-ment. A keresztények, akik ott voltak, bujtatták. 1944-ben a szüléskor levitték Editet a pincébe és ott szülte meg a Liát. Nem igyekeztek kihozni a kórházból, még ott maradt hosszú ideig a gyerekekkel. Samu nagyon ügyesen intézte, nem volt gettóban, se nem deportálták, mivel tudta igazolni valamilyen iratokkal, hogy ő német származású [ami nem volt igaz]. Bécsi iskolája volt, jól beszélte a német nyelvet és elhitette, hogy ő Bécsből jött, nem kötötte senkinek az orrára, hogy innen mentem Bécsbe. 1945-ben született a másik gyerek Judit.

1944-ben behívtak munkaszolgálatra, a 110/63-as katonai egységbe osztottak be Nagybányára. Kolozsváron még mindegyikünknek volt hátizsákja és civil ruhában mentünk, de csak egyeseknek volt bakancsuk. Nekem nem volt bakancsom, hanem egy papírtalpú cipőm, amit a zsidó egylettől kaptam mielőtt elmentünk volna, de a cipőből kinn volt a lábam. A saját ruhánkban voltunk, de voltak köztünk gazdag zsidó gyerekek, akik felöltözve nagy bakanccsal, gyönyörű szövetnadrágokkal, meleg bélelt kabáttal jöttek, sőt tartalékba is volt bakancsuk. Olyan puffadt volt az arcuk a kövérségtől, hogy düllelt ki a szemük. Leültek, hogy egyék meg a kajájukat, de nem osztották meg a többiekkel. Én nem is kértem, annál büszkébb voltam. Jellemző, hogy mekkora osztálykülönbség volt köztünk, zsidók között is. Rettenetesen fáj a lábam azon a köves

úton menni, s valaki ott mellettem látta, hogy kinn lóg a lábam a cipőből, és mondta: 'Adjátok oda Egonnak azt a jó bakancsot', de nem adták. Nagybányára szédítően meredek utakat tettünk meg, le a hegyről a patakig, onnan vissza. Első éjszakán már rajtunk ütött a hatóság, hogy: sorakozó, leülni, kinyitni a csomagokat. Az első dolog volt, hogy elvették a pénzünket, az óráinkat, s maradtunk egy fillér nélkül. A második alkalomkor elvették a jobb ruhákat. Tőlem nem volt mit elvegyenek, mert nekem kinn volt a fenekem a nadrágból, olyan rossz volt. Harmadik rajtaütéskor már elvették a bakancsokat is. Még mondták: 'Na látjátok szarháziak, nem adta oda a bakancsot, s most neki sincs bakancsa'.

Nagybányáról aztán Bajára kerültem, nem tudom, hogy az pontosan mennyire van messze Budapesttől. Lövészárkokat és légelhárítókat kellett csináljunk. Baján meglehetősen szabadon voltunk, a vasárnapokon hagyták, hogy menjünk a Duna mellékfolyójára fürödni, úgy hogy egész nap ott voltunk, csak ebédre jöttünk haza. Elhagyott kaszárnyában laktunk primitív körülmények között, és istállókban is laktunk, úgy kellett leugrálni a padlásról. A honvédek őriztek minket a kaszárnyában. Akik nem mozogtak elég gyorsan, azokba a honvédek belé szúrtak szuronnal, én is kaptam egy szúrást.

Aztán Törökbálintra kerültem, ahol egy honvéd engem választott ki, hogy menjünk be Budapestre, a beszerző központba, hogy valami csomagokat hozzunk. Ezek a honvédek még egyszerű parasztokból, munkásokból tevődtek össze, nem voltak éppen olyan vadak, mint a nyilasok. Vonattal mentünk be Budapestre. Budapesten elvégeztük a dolgunkat, de valamiért éjszakára ott kellett maradjunk és azt mondta: 'Magát itt hagyom, jövök reggel magáért, s aztán megyünk vissza. Hol lesz, hol kapom meg?' Magázott, nem tegezett. Én kijöttem az utcára. Valahol a Király utca környékén volt ez. Én elkezdtem járkálni, meg akartam nézni a várost, ahogy jöttem-mentem, akkor történt a Horthy proklamáció [1944 október 15-én]. Valami olyasmi volt, hogy kijelentették a rádióban, hogy Magyarország leteszi a fegyvert. 24 óra alatt a nyilasok, Szálasiék vették át a hatalmat egész Magyarországot. Én ott voltam kinn az utcán, és nem tudtam ezt. Azt hittem, hogy még mindig Horthy Miki világa van és visszamegyek a zsidó családhoz, ahol az éjszakát fogom tölteni. És jött velem szembe egy magyar és azt mondja: 'Maga munkaszolgálatos, - a szalag rajtam volt -, vegye le azt a szalagot! Ugye maga zsidó? Azonnal tűnjön el, Szálasiék jöttek uralomra!' Én nem voltam addig Budapestem, úgyhogy teljesen elvesztettem magam a helyzetben.

Beérkeztem egy köztérre, s ott a tankok összezártak minket. Én megriadtam és elszaladtam akkor. De estére már nem bírtam a bizonytalanságot, hogy hogyan meneküljek el, s ahogy csavarogtam, elérkeztem a Duna-parthoz. A Duna-parton nagy házak voltak, s láttam a zsidó jelzésű házakat, de ki voltak már ürítve. Találtam egy nyitott ablakot, ha jól emlékszem, ott bemásztam. Nem volt senki a házban, ott megbújtam. Fel tudtam menni a második emeletre. Ott voltam egész éjszaka. Egy napot töltöttem ott, de a második nap nagyon éhes lettem. Volt valami forint nálam, - mert a honvéd adott pénzt, mivel úgy egyezkedtünk, hogy valamit majd veszek magamnak -, s akkor kinéztem az ablakon és láttam, hogy szemben van egy élelmiszer-fűszerüzlet és nagyon ritkán jött egy-egy kuncsaft. Akkor elhatároztam, lemegek és vásárolok valamit. Persze a karszalagnak látszott a helye, s rongyos voltam, mint egy nyomorult. Kértem valami kétszersültet vagy pogácsát, és én elmentem. Visszamentem a házhoz, körül néztem, és amikor láttam, hogy nem néz senki, beugrottam az ablakon. Nagy három szobás bútorozott lakás volt, a házból jól láttam a Duna partot. Ahogy majszoltam, kinéztem az ablakon, le az utcára, és láttam a bolt tulajdonost a fehér

kötényével – igen gyanús spicli kinézésű pasas –, hogy mutat arra az ablakra, ahol én látható voltam. Ebből tudtam, hogy vége lesz a bujkálásnak, megláttak. Fogtam magam, felmentem az emeleten, amíg találtam egy nyitott padlásajtót, és fel tudtam menni a padlásra. Félelmemben, hogy jönnek, ott bujkáltam. És tényleg feljöttek. Kezdek kutatni, én meg kimásztam a háztetőre. Ősz volt, hideg volt, mint a nyavalyatörés. Meghúzódtam a legtávolabbi kéménynél, ahova kellett bizony egy kicsit menni, csak hogy nekem már volt gyakorlatom. (Sokszor kellett a padlásra is menni, amikor a szállítási vállalatnál dolgoztam.) Hallottam a hangokat, hogy beszéltek, hallottam, hogy csapodnak az ajtók, kijöttek a tetőre, s aztán eltűntek. Ott maradtam egész éjjel a padláson, nem mertem lemenni, borzasztóan fáztam. Megettem az utolsó kétszersültet s dideregtem. Másnap elhatároztam, hogy otthagynom a házat. Mikor már sötétedett lementem, és egy adott pillanatban kimentem az utcára. Megint elindultam, de visszatértem arra a térre, ahonnan megszöktem, a tigrisek [a német tankok] elől. De most a rendőrök kaptak el.

Látszott rajtam, hogy munkaszolgálatos vagyok. Azonnal letartóztattak, de nem bilincseltek meg, hanem betuszkoltak egy zárt autóba. Nem volt időm észlelni, hogy hányan vannak, kik vannak ott. Jól összezsúfoltak minket, 'igazolatlan embereket'. Akiket elkaptak, azok főleg munkaszolgálat alól léptek meg. Egyenesen a Mária Terézia laktanyába vittek. Már nem volt mit elvenni tőlem, mert olyan szegény csóró voltam. Enni alig adtak valamit.

Onnan Kistarcsára vittek internáló táborba, ahol a politikai foglyokkal voltam együtt, oda vitték a zsidókat és a magyarországi kommunistákat. Elég szigorú rendszer volt a táborban, de szolidaritás volt a foglyok között, a kommunisták értették egymást [összetartottak]. Érződött egy kicsit, hogy a kommunisták szerveződtek, csináltak tervet [megbeszélték], hogy mi lesz, ha vége lesz a háborúnak. Nagyon remélték, hogy a Szovjetunió bekerül ebbe a térségbe. Nem tudnám megmondani, hogy egy hétig, kettő, három, vagy egy jó hónapig voltunk ott. Nem engedtek ki a szabadba, állandóan börtönbe voltunk zárva. Teltek a napok, dobtak be nekünk valami moslékot, hogy éppen együnk. Nagy probléma volt, ha vizelni kellett menni, nem lehetett csak úgy kimenni, összegyűjtöttek, és egy külön menetbe őrséggel kellett menni a vécére. Jó pár hétre rá összehozták megint a 110/63-as szakaszt, a törökbálinti maradékot, és gyalogmenetbe tettek minket és kivittek minket a magyar határig. Éjszakára mindig betereltek minket egy téglagyárba. Vagy három-négy napot mentünk a határig, átvittek osztrák földre, a határ után a vonat már megjött, és betettek minket a vonatba.

Megérkeztünk Németországba, Türkheimba. Éjjel volt, kutyaugatás, óriási lárma, ordítás, kiabálás, kevés fény, fenyves erdő mellettünk. Gyalog mentünk. Egy láger mellett haladtunk el. 'Auss, auss schnell!' [Ki, ki, gyorsan], kaptam egy-egy rúgást, ütést. A láger úgy nézett ki, hogy nincs senki benne, nem láttunk foglyokat. Kiderült, hogy ez egy új láger. Emlékszem a gyantaszagra. A barakkoknak csak tetejük volt, s le kellett lemenni a barakkba, mert a földbe voltak építve. Mindegyikben volt egy nyomorult kis kályha és egy keskeny kicsi ablak a földdel egy szintben, onnan jött egyedül világosság. Ezek nem voltak nagy barakkok. Két oldalt voltak az ágyak végig, ilyen folytonos deszkák. Azt hiszem úgy 30-an voltunk egyik oldalon, és 50-60-an egy egész barakkban. Összesen 200-240-en voltunk a táborban, mind munkaszolgálatosok. Az őrségnek is ott voltak a barakkjaik. A németek görög zsidó foglyokat tettek oda őrségnek, akik borzasztóan vertek, nagyon durvák voltak. Aztán volt egy nagy konyha, volt a revier – az egészségügyi hely – és az irodák. Volt olyan barakk is, ahova a németek csak a ruhaneműeket gyűjtötték össze. Azt hiszem 8-10 barakk lehetett összesen. Ez Dachaunak egy altábora volt, egy munkatábor. Az elején csak

férfiak voltunk, csak később hoztak nőket a táborba.

Mindig vittek egy gyárba, nagy bunkerekbe, ahol Fau 1-es, Fau-2-es repülőgépeket gyártottak. Pokoli lárma és rettentő nagy sötétség volt, fény alig látszott. Kicsi kis emberek voltunk ott, nagy homok köveket, építkezési anyagokat kellett nekünk ide-oda szállítani. Muszáj volt dolgozni, mert olyan jéghideg volt, hogy hiába akartál megbújni, hogy úgy csinálj, mintha dolgoznál, mert inkább dolgoztunk, csak ne fázzunk. Ott német felügyelőknek voltunk adva, karszalaggal kellett dolgozni. Hiába voltam vékony, de életre való, szívós gyerek voltam. Az otthoni nehéz munka, a cipelés jót tett nekem, nagyon jól bírtam magam. Aztán rövid idő múlva megszüntették a gyárat és áttettek minket Dachaubá.

Dachau egy rettentő hely volt, volt krematórium is ott. Ott a piszoktól, mocsoktól, be nem gyógyult sebektől elkaptam a flektifuszt, csak én titkoltam. Nem akartam jelentkezni, hogy beteg vagyok, mert nem lehet tudni, mit csinálnak aztán a betegekkel. Szörnyű 7 km-es menetek a hóban, fatalpú cipőben, legyengülve, amikor vittek munkára. És visszafele is 7 km-t kellett jönni este sötétben. Ha valakinek a nagy fatalpú cipőjére ráakadott a hó s kibicsaklott a lába, lesett s jajgatott. S akkor hallottuk, hogy: pák, lelőtték. Nem volt időnk megnézni, ki volt, mert hajtottak: 'Loss! Loss!'. Én nagyon igyekeztem menni, mert aki hátra maradt, azzal mindig valami baj történt. Én sportos fiú voltam, jó nagy iramba mentem, de már úgy szédültem a betegségtől, hogy nekiütődtem az első vezető őrnök. Ebből tragikus dolog lett, mert visszafordult és a puskatussal úgy szájba vágott, hogy ott helyben kiütötte nekem az összes fogaimat. (Azóta műfogsorom van.) Éreztem a számba valami sós, meleg lét, azt hittem ott ájulok el. Aztán később tudtam meg, hogy egy holland fasiszta volt, aki beilleszkedett az SS-ekhez.

Egyszer, amikor visszaérkeztünk Dachaubá, nagy szerencse történt velünk. A türcheimi láger főnök, akinél voltunk, tudta, hogy jön a háború vége, a felszabadítók bombáznak mindent, és meg akarta úszni az egészet szárazon, ezért vigyázott nagyon a munkaszolgálatos foglyaira és visszavitte őket a táborába. Ha Dachauhoz hasonlítom, akkor később Türcheimben egy normális, rendes élet volt, nem vertek. Amikor sorba kellett állni az ételért csak kiabáltak ránk, vagy lökdöstek, vagy mondtak valamit csúnyán. Nem is tudom, ha létezett magasfeszültségű kerítés a tábor körül. A katonák, akik őriztek minket, nem SS-ek voltak, hanem Vermachtosok. Volt ott szabó- és cipőműhely, jöttek oda német katonák, hogy valamit csináljanak nekik, még cigarettát is kaptak tőlük. Amikor visszakerültem Türkheimbe, rögtön be kellett valljam, hogy én tifuszos vagyok. Bevittek a revierbe [a lábadozók barakkjába], ahol voltak valami orvosok rabruhában, de nem voltak tisztító meg fertőtlenítő szereik. Rövid idő múlva kezdődött a láz és látták, hogy nem képesek semmit sem csinálni velem. Közben felépült a halálbarakk, a tifuszosok bódé, és átvittek mindenkit oda, aki flekktifuszos lett. Körülvették dróttal, villany volt, meg reflektor, örök az őrhelyről láttak minket, nem lehetett mozogni. Semmilyen kezelést nem kaptunk. Nekünk volt külön árnygödör ásva a barakk mellett. Eleinte sokan voltunk, 20-30-an, hoztak ennivalót, még valaki benézett, de utoljára már nem nézett be senki és ennivalót sem kaptunk. Csak ketten maradtunk életben Schwartz Sándorral, egy kolozsvári ügyes fiatalemberrel, aki kereskedő volt. Állandóan bágyadt állapotban voltunk, és nem észleltük, mi történik körülöttünk. Egy idő után nagyon nagy volt a csend, távol már hallatszott az ágyúzás.

Őrség ott már nem volt, egy lámpa sem égett talán. Kicsit nyomasztó csend volt a lágerben és nem láttuk a többieket, s akkor elterveztük, hogy elszökünk. Nagyon le voltunk gyengülve, de már túl

voltunk a betegségen. Azt tudtuk, hogy külön el voltunk drótokkal kerítve. Úgy láttuk jónak, hogy kiássuk magunkat a drótok alatt, hogy ott szökjünk meg, mert nem tudtunk volna a kapunál kisétálni. Kicsit ködös idő volt, felhős volt az ég. Addig kúsztunk ott a szemét mellett – mert oda gyűjtötték hozzánk a konyháról a szemetet, ételmaradékokat, krumpli héjak –, amíg éreztük, hogy hol puhább a föld. Mind találgattuk, van-e magas feszültség a drótban, de ez egy szimpla drót volt, mert általában folyosót hagynak két drót között, ha van magasfeszültség. Kapartunk egy lyukat, s kúszva átmásztunk. Az erdő kb. 15-20 m-re volt tőlünk és egy futás alatt akartuk odaérni, amikor nincs megvilágítva az a rész reflektorral. Sáros falusi út volt ott. Felkeltünk s elkezdtünk szaladni. Beszaladtunk az erdőbe, de annyira kimerültünk, hogy ott lebuktunk a földre és lihegtünk. De aztán rögtön fel kellett kelljünk, s mentünk egész éjjel. Azt hiszem nekem jutott eszembe s javasoltam, váljunk el, mert így csak egy sansz van a menekülésre, ha mind a kettőnket elkapnának együtt, de ha szétválunk, akkor két sansz van. Elfogadta az ajánlatot. A bajor erdőben rettenetesen sötét és hideg volt, április végén volt ez.

Az erdő túlsó oldalán volt egy városka, szép házakkal. Nem mertem elindulni, mert merre menjek, hova menjek? És akkor hirtelen megpillantottam egy nagy fedett bútorszállító kocsit. Ferdén állt, a tengelye el volt törve, a hátsó részéből lógott kifelé a szalma, és nyitva volt az ajtaja, elhagyott volt. Borzasztóan le voltam gyengülve, s az első gondolatom az volt, hogy bemászok oda és egyet alszom. Egyszer csak hallom a hátam mögött, hogy 'Jude', már ott volt egy németet. Láttam egy fekete ruhás, 40 körüli pasast, gondoltam kész, végem van. S akkor rámszólt: 'Schnell, schnell, komm!' [Gyorsan, gyorsan, gyere]. Nem kapcsoltam arra, hogy 'komm', [gyere]. Ilyenkor meg szoktak lökni, s azt mondják: indulj és megyünk-megyünk. Amikor a fekete hátat néztem, elkezdtem csodálkozni, hogy miért vagyok én hátul, és ő elől. [Az örök mindig hátul maradtak, hogy ne tudják hátba támadni őket.] De nem volt nekem erőm facipővel elszaladni, és úgyis utolért volna. 'Schnell, schnell!' és mondott ott nekem németül. Egy vasúti munkás volt, sötét uniformisa volt. Kerülő úton elvitt a lakására. A háza kicsit kintebb volt a faluból, a kert felől mentünk be, s kijött az asszony. Első dolga volt, hogy azt mondja: 'Nein-nein, du bist verücht!', 'Bolond vagy teljesen, ez a lágerből van'. 'Tudom, fogd be a szádat!' Levetkőztetett, letépte rólam a dolgokat és kidobta az ablakon a kertbe. Közben az asszony hozott lúgos meleg vizet, lefektettek úgy ahogy voltam meztelenül, elkezdtek engem dörzsölni. Többet nem tudok, mert elvesztettem az eszméletemet. Nem tudom mennyi időt aludhattam, de arra ébredtem meg, hogy derengő világosságot látok és aztán rájöttem, hogy egy pincében vagyok. Éreztem, nagyon melegem van. Kiderült, hogy lefektettek valamilyen ágyba és dunyhákat, paplanokat tettek rám. Aztán lejöttek, felvittek a konyhába, s megint rendbe szedtek engem, adtak valami ruhát. Kaptam mindjárt valami tejeskávét, s egy kis kenyeret is, s kezdtek engem táplálni. A pincében aludtam, s időnként ébresztettek fel és hoztak fel a konyhába. Egy alaklommal mikor fenn voltam, verik az ajtót. Kinéztek ezek: a német katonák vonultak vissza és meg akartak melegedni. Már nem tudtak elrejteni engem, s megegyeztünk, hogy olasz fogoly leszek, akinek menedéket adtak. Bejöttek a németek fegyveresen, úgy, ahogy voltak. Volt ott nagy beszélgetés. Valamit mondtam nekik, hogy 'Ich bin italian, io sono italiano.' Próbáltak ők is mondani olaszul, de nem tudtak. De akkor már ők sem voltak nagyon kíváncsiak, ők is rosszul néztek ki, le voltak fogyva, szakállasok voltak. Aztán elmentek.

Egy idő után a szomszédok is tudomásul vették, hogy ott vagyok és sokan mások is befogadtak már lágerlakókat, ez már nem volt újdonság. Két hétig voltam náluk. Bementem a városkába, hogy

lássam mi a helyzet és ott nagy ribillió volt, mert a francia foglyok, akik szintén kiszabadultak a lágerből, mind feltörték az üzleteket, betörték minden félét. Az egyik látta, hogy csak ott állok és nézek, s azt mondja: 'Viens avec nous!' [Gyere velünk]. Kiderült, hogy egy cipőüzletet is teljesen kiraboltak, ami csupa kolozsvári Dermata cipővel, bakancsokkal volt tele. Fogták magukat és vagy 12 pár cipőt raktak a vállamra, hogy azt hittem összeesek. Én azt hazavitem és a németnek adtam az összes cipőt. Valamelyik francia látta, hogy ruha is kell nekem, s voltak ugyancsak valami román szövetek – teljesen új volt, rá volt nyomtatva egy híres román szövet neve –, abból három métert letépett, és azt is a vállamra tette.

Nem mentünk el a városkából, amíg az amerikaiakat be nem jöttek. Akkor visszamentem Türkheimbe, a táborba. A német katonák kaszárnyája és a barakkok is üresen maradt. Akkor derült ki, hogy míg mi előzőleg Dachauban voltunk, addig lett női részlege a türcheimi tábornak, de mire a láger főnök visszahozott minket, addig a nőket elvitték valahová, de egy pár nő megszökött. Margó, a későbbi feleségem is megszökött és visszajött Türkheimbe. A nők, akik visszaszöktek, ott aludtak valahol a barakkokban. A konyhában maradt valami élelmiszer, krumpli meg ilyesmi, és próbáltak maguknak ételeket főzni. Úgy ismertem meg Margót, hogy láttam, hogy füstöl a konyha és bementem. Láttam két lányt és egy öregembert, hogy nagy üstben kavarták az ételt. Én akkor rájuk ripakodtam, hogy: 'Nem tudjátok, vége a háborúnak, azonnal hagyjátok itt ezt a helységet'. Margó megmagyarázta nekem pár szóban, hogy el akarták vinni őket, de megszöktek és nagyon éhesek. Aztán megtudtam, hogy ez a két lány mehetett volna a városkába, és nem csak azért maradtak a táborba, mert éhesek voltak. Néhány mondat után kiderült, hogy van vagy 20-27 beteg, akiknek főztek.

Margó Ravensbrückben kapott egy szörnyű kezelést, amitől gyermektelen lett. A nők le kellett vetkőzzenek meztelenre, utána természetesen lenyírták a hajukat. Margóra is rákerült a sor, odament a borbélyhoz és az SS nő egyszer csak azt mondta: 'Nein, disest nicht die hare!', neki ne vágd le a haját. Margó mondta később: 'Majdnem térdre estem előtte, könyörögni kezdtem, hogy vágja le a hajamat, mert nem bírom, mert tetves vagyok.' Az nem is akar hallani róla. [Valószínű daczból nem vágta le a haját, mert annyira akarta, de ez csak feltételezés.] Margó beállt a sorba s ment a fürdőbe. Nagy meglepetés volt, amikor a felszabadulás után láttam, hogy a többi lánynak mind milyen kicsi haja van, és Margó megjelenik nekem egy nagy fekete hajjal. A konyhában, az első pillanatban nem láttam, mert le volt kötve egy kendővel, de egyszer csak láttam, leveszi a kendőt, megrázza a haját, kibomlik a nagy fekete haja. 'Te jó Isten, honnan van neked ilyen nagy hajad? Mi történt?', s akkor elmesélte.

A munkaszolgálatos férfiak is kezdtek visszajönni a táborba. Sanyi is valahonnan előkerült, elmesélte, hogy őt is egy német fogadta be. Az SS-eseknek a barakkjaiban húztuk meg magunkat, éjjelre pokrócunk is volt. Számításom szerint még három hetet töltöttünk Türkheimben. Akkor a fiúkkal összeálltunk – voltak máramarosi zsidó fiúk is, mind olyan tevékenyek voltak – s a lányokat gyámoltottuk, elkezdtünk ott mindenfélét csinálni. Az amerikaiak nem törődtek velünk, mentek tovább, mert nem volt vége még a háborúnak.

Szereztem cigaretta ellenében arany karikagyűrűket, s az egész társaság előtt eljegyeztük egymást Margóval. A táborlakók szereztek nekünk egy külön kunyhót az erdő szélén. Gyönyörű fehérre volt meszelve, s azt én kívülről kipingáltam indiánokkal. Ott laktunk Margóval, már mindenki férj-feleségnek tartott minket. Valami fekvőhelyet is improvizáltunk. Az amerikai

hadseregben volt egy kis mexikói, ketten felfedezték egymást, hogy beszélünk spanyolul. Rettenetesen tetszett neki a kunyhó fala, ameddig ott volt az amerikai hadsereg, állandóan jött, amikor szabad ideje volt. Láttam, hogy nincs rendes öltözetem, s ő vette nekem az első zöld trikót, hozott alsónadrágokat, zsebkendőket, meg ilyesmiket.

Májusban adtak az amerikaiak szabad mozgási cédulákat, s szépen felraktak egy teherautóra és elvittek minket Feldafingba. Nem választottak szét minket Margóval. Több mint két hónapot voltunk ott karanténban. Persze élelmeztek minket, valami ruhákat adtak, amiket kaptak a német barakkokban. Egy-egy pokrócot is kaptunk. Margóval a kaszárnyának a padlásán kaptunk helyet, jó poros volt, még szalmánk sem volt. Alacsony volt a tető és nagyon nagy volt a meleg, mert már nyár volt. Kimehettünk a táborból, bementünk Münchenbe s ott lehetett jönni-menni, de vissza is kellett jönni éjszakára. Egyszer egy németet megbíztunk, hogy vigyen be kocsival, már pénzem is volt, és így szereztem festéket. Aztán értesítettek, hogy felszabadították Auschwitzot és meg kellett csinálni az orosz átlépőt, mert ha Magyarországra mentünk, az oroszoknak is kellett igazoljuk, hogy honnan jövünk. Az amerikaiak adtak nekünk deportált – úgy emlékszem fényképes – igazolványt, azzal jöttünk haza.

Marhaszállító vagonnal jöttünk, nem volt semmink, egy kis ruhatáron kívül, amit a mexikóitól kaptunk. A hazautazás nagyon kalandos volt. Összekeverültünk egy máramarosszigeti csoporttal, vagy 10-12 ember, akik borzasztóan piszkosak voltak, veszekedtek, verekedtek. Valószínű úgy 20-an voltunk a vagonokban. Szalma nem volt a vagonokban, csak a pokrócunkat tettük le, s a csomagokon feküdtünk. Megálltunk bizonyos városoknál, egy-egy helyen vártak minket meleg étellel. Kihúzták a vonatunkat egy mellékvágányra, s ott adtak vizet, meg is lehetett mosakodni. Állandó konfliktusba kerültünk a vasúti igazgatósággal, mert ahol a vizet adták a mozdonyoknak ott leugrottunk, emlékszem, belemásztunk a hordókba és eresztettük magunkra a jó hideg vizet, mert meg lehetett bolondulni abba a meleg, száraz vagonokban. A vonat egészen behozott minket Budapestig.

Állt a vonat majdnem 15-16 órát Budapesten, s akkor mondtam Margónak, hogy nézzük meg kik élnek a családjából, majd visszajövünk az állomásra és megyünk Kolozsvárra, hogy lássa Kolozsvárt, hogy ott telepedünk le vagy itt Budapesten. Margóval akkor még nem döntöttünk, hogy hol fogunk élni. És ahogy leszálltunk a vonatról, abban a pillanatban ott termett egy kicsi tiszt fekete sújtásos ruhában, arany gombokkal. SS nadrágom volt és vermachtos csizmám, úgy ahogy a magyar hadseregben voltak a háború alatt. És akkor azt mondta a tiszt: 'Maga le van tartóztatva, mert magán kincstári holmik vannak, azonnal kövessen!' Erre összegyűlt vagy 14 ember, akikkel együtt jöttünk a vonaton Türkheimből meg máshonnan Németországból, és akkor azt mondtam nekik: 'Ide figyeljétek, látjátok Horthy Miki katonáját? Le akar tartóztatni, azt mondja, kincstári holmi van rajtam.' Erre morgolódni kezdtek s olyan fenyegetően néztek, hogy megijedt a tisztecske és felugrott egy arra menő villamosra és onnan kiabált: 'Le vannak tartóztatva mindannyian!' Erre azt mondtam Margónak: 'Ide figyelj drágám, itt nem változott a mentalitása semmit. A lágerből jövök, s hallod hogy még mindig el akarnak vinni, ezek még mindig numerus claususban gondolkodnak. Gyere nézzük meg, kik élnek tőled és megyünk Kolozsvárra.'

Margó debreceni születésű volt, 1925-ben születet, proletár családból való volt. Szegény és nagyon vallásos asszony volt az anyja, szépen nézett ki fényképen. Az apja már gyermekkorukban meghalt tüdővészben, s anyagilag teljesen tönkrement a család. Két fiútestvére volt, az öccsét Sanyit

elvitték egy lágerbe s nem jött vissza. A bátyja Ernő cipész lett Budapesten. Nem nősült meg. Olyan ügyes volt, hogy a deportálás alatt végig csellengett Budapesten magyar honvéd katona öltözetben, s nem deportálták. Vele Izraelben ismerkedtem meg később. Két leánytestvére volt: Rózsi, a nagyobbik és Évi kisebb nála Az özvegyasszony beadta a két kisebb leányát a budapesti Izraelita Leányintézetbe. Margó olyan 10-12 éves lehetett, és Évi olyan 5-6, és ott nevelkedtek egészen a deportálásig. Egy zsidó női leányintézet volt, a gazdag zsidó nők tartották fenn, mindent megadtak nekik. Fel kellett legyenek szépen öltözve, magas sarkú cipőjük volt. Olyan volt mint egy svájci nevelőintézetet, azzal a különbséggel, hogy mindegyik lányt mesterségre tanították. Rózsi nem volt egy iskolázott nő. Mosónő lett, házhoz járt és mosta a ruhákat, aztán később egy szállodában is dolgozott. Férjhez ment egy zsidó pasashoz, aki kereskedelemmel foglalkozott, lovakkal és szekérrel szállított, de olyan vallásos volt, hogy cicesszel járt. Rózsi is nagyon vallásos volt, de rosszul élt a férjéve. Lett két gyerekük. Rózsit az anyjával együtt eldeportálták Ausztriába. Az anyja ott megbetegedett és elpusztult. Rózsi visszakerült Budapestre

Margóval elmentünk, hogy lássuk kik maradtak meg a családjából. [Felkeresték a nagynénit, akinél Margó közvetlenül a deortálás előtt élt. Évával, a testvérével, akkor még nem találkozott, de tudta, hogy életben van, mert a leányintézetben lévőket nem deportálták és Éva ott élt a háború alatt.] Felkerestük a Leányintézet igazgatóját, s egyrészt találkoztunk azokkal, akikkel ő ott volt. Nagyon szép volt az intézet. A szobák tiszták, rendesek voltak, és nem volt semmilyen intézeti jellege. Az étkezőben leesett az állam, hogy nem padokon ültek, mint a verebek, hanem az asztalok voltak négy székkal. Azt tudom, hogy kellett mondani asztali áldás. Ők terítették meg az asztalokat, ők is szedték össze, vitték a tányérokat a konyhára. Egyébként volt személyzet, a mosást, vasalás nem velük csináltatták, de megtanították őket vasalni, varrni. Volt varrodájuk, s mindenkinek külön varrógépje. Margó ott tanult meg varrni. Még láttam, volt valamelyik teremben színpad, a zongora ott állt, tanultak énekelni. Kórusuk is volt, akik felléptek, volt nekik egy kis zsinagógájuk s ott. Margó szólista volt a kórusban. Volt egy tornaterem is. A Leányintézetben betartották az ünnepeket, csak modernek voltak. Szombaton nem dolgoztak. Biztos sétáltak is, mert gyönyörű kertje is volt az otthonnak, és kertészük is volt. A könyvtárból vettek ki könyvet, olvashattak esetleg valamit. Bankbetétje is volt az intézetnek, villamos bérletük és opera bérletük volt. Úgy tudom, hogy fizették nekik, addig amíg el nem mentek az intézetből.

Margónak öt gimnáziuma volt. Tanultak héberül az intézetben, mert az imádságot kellett tudják olvasni. Angolul is beszélt. Elvégezte Margó az inasiskolát [varrónőnek tanult] és segéd lett egy budapesti előkelő férfi fehérmű szalonban. Ha már kerestek is, nem tették ki őket, még segédkorukban is ott maradhattak az otthonban. 14 évtől felfelé már ketten voltak egy szobában. Margó 16 éves koráig az otthonban lakott, az inaséveit ott töltötte, és akkor egy jómódú nagynénijéhez költözött. A nagynéni az anyja családból származott, ő is szegény volt, de szerencséje volt, hogy férjhez ment egy gazdag pasashoz, aki igazgató volt, vállalata volt. Tehát négy szobás, központi fűtéses, csempézett lakásba került Margó. De biztos kellett segítsen jócskán.

Margó nem maradt Magyarországon, egyenesen Kolozsvárra jöttünk. 1945 szeptemberében érkeztünk vissza, s vártak a barátok, akik szintén lágerben voltak nem tudom hol. Margó 20 évesen érkezett ide. Mindenki szerette őt. Azzal, hogy Margó a feleségem lett, minden ajtó megnyílt előttem. [Az emberek kedvesebben viszonyultak Egonhoz Margó barátságos természete miatt.] Nem volt egy nagy beszédű, mindig amikor mondott, megfontoltan szólt. Nem volt olyan kacagó, de mindig mosolygott, mindig derűs, kellemes volt. Margó jól érezte magát közöttünk, a társaságot

is szerette, ahova jártam.

Mikor én visszajöttem a deportálásból, Jenő már itthon volt a munkaszolgálatból és dolgozott. Bekerült egy üzemhez, az Armaturaba, ami vas- és fémalkatrészek gyártásával foglalkozott. Mint ügyes embert rögtön felhasználták, előbb raktáros volt, amihez nem kellett szakképesítés és mivel imádott menni, elvállalta a beszerzői állást, és aztán a saját zsebéből fizette sokszor az autóbuszokat. Jött a csomagokkal, hozta az árút, megszervezte, hogy szállítsanak dolgokat, akkor állandóan Bukarest és Kolozsvár között utazott vonattal, mert az üzem küldte delegációba. Jenő rettenetesen sánta volt, mert csont tuberkulózisa volt és rosszul sikerült az operáció, de 40km-t is gyalogolt [a beszerzői tevékenysége során].

Az 1950-es évek végén egyszer csak sor került arra, hogy Jenő, nem emlékszem pontosan hol és hogy, de bajba jutott, adósságba keveredett. Akkor valaki mondta, hogy van egy nála idősebb zsidó nő, és rábeszéltek, hogy vegye el feleségül, mert van egy kis pénze is. (Nem foglalkozott semmi munkával a nő, mivel volt pénze és ékszerei is, és abból élt.) Akkor nem volt más mit csinálni, elvette feleségül Szerént. Hatvan valamennyi éves volt Jenő amikor megnősült, már nyugdíja volt, öreg volt. Egy teljesen kiaszott, kedélytelen, öregedő vénlány volt az asszony is, aki hallgatag is volt és egyáltalán nem volt barátkozó természetű. Jenő viszont nagyon kedélyes, jópofa volt, aki imádott óriásikat étkezni, hízott is nagyon. Mindig jószívű volt és az volt a rossz szokása, hogy ha pénz volt a zsebében, nem bírta ki, mindig valami nagyot vásárolt. Állandóan konfliktus volt emiatt, mert a nő rettentő fukar volt és vigyázott a pénzre, Jenő meg egy szertelen fiú volt. Nem váltak el, mert a zsidóknál nem nagyon van válás. [Állami esküvőjük volt, nem vallásosságból nem váltak el, hanem olyan meggondolásból, hogy nem szoktak a zsidók elválni.] Emlékszem, meglátogattuk Margóval a blokklakásban, a Hajnal negyedben, ahol laktak. Mikor odamentünk, mindig szomorúak voltunk Margóval, nem lehetett beszélgetni. Szerén nem is ült le, akkor Jenő elkezdett morogni, és vérbennforgó szemekkel azt mondta: 'tegyél valamit az asztalra', mert még azt is sajnálta a nő. Jenő nem volt egyáltalán spóros, pedig hol keresett, hol nem. Társaságban nagykedélyű volt, de ilyen link iparos társasága volt neki.

Jenő amikor közeledett már a kilencvenedik évéhez, nagyon beteg volt, óriási fájdalmai voltak, hiába vittük kórházba. A felesége egyáltalán nem vigasztalta, rossz volt a viszonyuk. Egyszer csak éjjel kapok egy telefonhívást egy szomszédjától, hogy a nagybátyám öngyilkos lett, kiugrott a kilencedik emeletről. [Ez 1995-ben történt, 90 éves volt Jenő. A kolozsvári neológ zsidó temetőbe temették el.]

Miután megérkeztünk, mint deportáltakat, kaptunk egy szobát a Péter-Pál villában [11](#). Egyszer csak megérkezett a rendőrség és el akarták vinni, ki akarták toloncolni Margót az országból. Ezért gyorsan össze kellett házasodni hivatalosan is. Novemberben házasodtunk meg. Kolozsváron nem voltak hajlandók összeadni bennünket, mert a drágám magyar állampolgár volt. Elintézték a barátaink, hogy menjünk Hidalmásra [egy közeli kisebb helységbe, ahol a hivatalos dolgokat könnyebben el lehetett intézni] és ott összeadtak hivatalosan.

A szobában, ahol laktunk, nem volt semmi és olyan kicsi volt, mint egy cselédszoba. Úgy 10-15-ön voltunk a villában a deportált fiúkkal együtt. Szerezték egy nagy kanapét nekünk, s még fel is hozták a szobába, 10 évig azon a kanapén aludtunk. Bevertem két nagy szeget a falba és oda akasztottuk a ruháinkat, ennyi volt az egész bútorzat. Egy darabig a Péter Pál villában étkeztünk, mert a zsidó szervezet szervezett ott egy kantint. Comitetul Deportat Evreiesc, Deportált Zsidó

Bizottság így hívták a szervezetet, és mind világi zsidó ügyvédek, orvosok, mérnökök voltak a vezetők. Ezek a demokrata zsidók, Kohn Hillél vezetésével a háború után egy rekvirálás alkalmával elfoglalták a villát, mint zsidó tulajdont. Én csináltam az első Dézsisz emlékművet, egy gipsz rölifet, valami zászlóvivő csoportot ábrázoltam, amit aztán később bronzba öntöttek. A Péter-Pál villa udvarán volt felállítva, ahol a deportált emberek laktak közvetlenül a háború után. De az államosítás [12](#) után, mikor kiadták lakóknak a lakásokat, azoknak nem tetszett és végül lebontották. Sokan számon kérik tőlem, hogy hova lett a munkám, (talán fénykép is van valahol róla), de azt nem tudnám megmondani, hogy mi lett vele, miután lebontották az udvarról.

A Dézsisz, a Demokrata Zsidó Ifjak Szervezte egy teljesen külön szervezet volt. Egy néhány fiatal szervezte meg a buchenwaldi csoportból, akik hamarabb kerültek haza. Például dr. Herskó, aki később románosította a nevét Mureșan Petru-ra. Ő nagy pártaktivista lett és később felvitték a minisztériumba. Schwartz Vilmos egy fogorvos, szintén benne volt. Löbl Emil volt a másik szervező, aki mérnök volt, s tanár lett a politechnikán, és felvette a Száva nevet. Ideológiai ellentétbe kerültek Docsival, a másik Dézsiszes vezetővel, aki orvos volt. Havas Andor is ott volt a vezetőségben, szintén Docsi pártján állt. Aztán ott volt Rot Lajkó, aki kommunista maradt, a rádió román részlegének lett végül az igazgatója. Vele én kerültem konfliktusba, hogy nem értettem egyet vele abban, hogy nem szabad megházasodni a kulák származásúakkal. Én titkár voltam a Dézsiszben. A Zsidó Bizottsággal kollaborált a Dézsisz. (A hitközösségnek semmi köze nem volt ezekhez a szervezetekhez.) A Dézsisznek a főprogramja, mint a kommunistáknak, hogy maradjunk itt és itt építsük fel az otthonukat. Volt egy nevelő szerepe, hogy szakmát tanítsanak. A legtöbb dézsiszistának, aki visszajött, nem voltak már szülei, s egy inas otthonban lakott, amit a Demokrata Zsidó Népközösség tartott fenn. [Szerk. megj.: a Demokrata Zsidó Népközösség a háború után megalakuló zsidó intézmény, amely a hazatért, általában árván maradt zsidó fiatalokat segítette.] Nagyon sok gyereket a termelő munkába [gyárakba] irányítottunk, ezeket mind mi fogtuk össze. Harcba voltunk a cionista szervezettel, például a Gordoniával, akik a kivándorlást javasolták. A Gordonia talán inkább a polgárok gyerekeit foglalta magába. Elfogadták tőlünk, hogy segítsük őket a szakmai képzésben, hogy valamit tanuljanak, de azért ők egy külön szervezatként szerepeltek, utolsó percig az elmenés mellett voltak. A családjukban is volt ilyen ellentét, amikor Évi, Margó húga cionista lett. Amikor még a Péter Pál villában laktunk, eljött, hogy menjünk ki Izraelbe. Óriási ribillióval fogadta, hogy én nem akarok kimenni, és leszidott, hogy nem hagyom Margót, hogy kivándoroljon. Már akkor férj és feleség voltunk, mondtam: 'Mi itt maradunk egyelőre'. Többet nem is volt hajlandó velem beszélni, nagy haraggal váltunk el, nem is írt Izraelből, miután a bátyjával kivándorolt. Nem akartam kimenni, mert én már el voltam indulva a művészi pályámon, és gondolkoztam, hogy menjek főiskolára. És nem volt nekem fogalmam arról, hogy milyen Izrael, később voltam Izraelben és még most is állítom, hogy akkor én már nem voltam Izraelbe való. Én nem nagyon akartam, hogy elmenjünk oda dolgozni vagy beállni a hadseregbe.

Kolozsváron elmentünk a gazdag zsidókhoz, hogy adjanak adományokat és meglehetősen szép támogatásban volt részünk. Általában igyekeztünk megnyerni őket az árva zsidó gyerekek ügyének, hogy adjanak pénzt az otthonnak, és a dézsisznek szervezésére is kellett pénz, hogy tudjunk kifejleszteni, kiépíteni. A fiatalok közül rengeteg utazó emberünk lett, akik elmentek más városba, és majdnem az egész Erdélyben létrehoztunk Dézsisz fiókokat, például Váradon, Nagybányán, Máramarosszigeten.

Majdnem évente csináltunk egy nagy Dézsisz bált. A Király utcában a Nemzeti Múzeumnak van egy melléképülete, ott a nagy teremben rendeztük a bálokat. Mind jótékony célúak voltak a bálok, ahol gyűjtöttük a pénzt, hogy segítsük az inas otthonban levő árva gyerekeket vagy más közösségi célra szántuk a pénzt. A bál szervezésében tevékeny részem volt és Margónak is. Együtt gondoltuk ki a műsorokat a dézsiszes fiúkkal és Margó varrta a ruhákat a műsorhoz. Én készítettem a díszletet. A műsornak voltak vicces, szórakoztató részei, amolyan bohózatok. Emlékszem, hogy előadtunk egy láger jelenetet is, mert sokan hoztak rabruhát magukkal a lágerből, s ott feküdtünk a színpadon, mint egy csomó fél hulla. S akkor az egyik azt mondta: 'Jaj, érzem, hogy rothad a lábam...'. Voltak olyan részek, ahol kicsit a kapitalizmust is csúfoltuk. Meghívtunk énekeseket, színészek is léptek fel szatirikus vagy vidám jelenetekkel. Harag György is, a zsidó színész, eljött játszani a kolozsvári színháztól, ő már akkor szimpatizált velünk, dézsiszesekkel.

1948-ban Izrael megalakulását csendesen és hűvösen fogadták a dézsiszben. A buchenwaldi csoport: Docsi, Dr. Herskó, Lajkó, szenvedélyes, régi illegális kommunisták voltak, mind nagyon rendes, becsületes, tisztességes emberek. Ők sokkal kevésbé akartak kimenni, mint a cionisták. Akkor kezdődött a Dézsiszen belül az erjedés, amikor kiderült, hogy a dézsiszisták egy része ki akar menni Izraelbe, és ez nem tetszett az idősebb kommunista korosztálynak. Ezt ma már nagyon világosan látom, de sajnos akkor nem láttam ennyire világosan a dolgokat. Csak olyan természetes volt, hogy nem akarok innen elmenni. Azok, akik a felsőoktatásba kerültek nem mozdultak meg. Akik szerényebb zsidó családokból származtak, a középosztályon aluli réteg, és a fiatal szegény proli gyerekek mentek el leghamarább. Aztán az államosítás ideje alatt, amikor már kezdték elvenni a házakat, felocsúdtak azok, akiknek pénzük, vagyonuk volt - a Dézsiszből ezek is elmentek. Az iskolázottabb emberek, a polgári származásúak egy része, s utána a vallásos zsidók is lassan elmentek. Például a Fritsch családban volt két testvér: a nagy, Fritsch Márton egy szenvedélyes kommunista volt (ő is egy vezetője volt a Dézsisznek) és később szekuritátés lett, az öccse a hadseregben volt tiszt és ellentétbe került a kommunista mentalitással, s a végén kiment Izraelbe. Tehát maradt egy szolid réteg: a munkás réteg, akik itt tanultak szakmát. 1945 után, három vagy négy évig működött a Dézsisz, utána Zsidópárttá alakult, amit aztán beolvasztottak az UTC-be [az Ifjú Kommunista Pártba]. Nyilván sokan kiváltak a szervezetből, vagy más funkciót kaptak. Sokan párt aktivisták lettek.

A háború után volt egy olyan nézetem, hogy a munkásosztálynak más szerepet kell játszania a társadalomban, tehát több szava kell legyen. A kommunizmus ellentétben volt azzal a rendszerrel, amely elvitt minket a lágerbe. Itt voltak a kommunisták és azt mondták, igen nekünk van elképzelésünk a jövőről. Akkor jó, úgy csináljuk, ahogy gondoljátok. És egy idő után elsajátítottuk ezt a gondolkodást. Egy darabig én is támogattam ezt - beléptem a pártba -, amíg rájöttem, a proletáriátus önmagában, mint vezető osztályt nem lehetséges.

Mi Margóval a Dézsiszes fiatal zsidókkal barátkoztunk. A Dézsiszesek - és főleg azok, akiknek voltak már a Zsidlicből [Zsidó Líceumból] végzettségük - egyetemre mentek. Mi, a többiek, elmentünk munkás kurzusokra, ahol lehetőséget adtak, hogy két évet egy év alatt járjunk ki. Például Margó járt két évet esti kurzusra miközben dolgozott mint varrónő, és így érte el, hogy az öt gimnázium megfelelőjét átértékelték, mert itt Romániában nem fogadtak el semmit, amit máshol végzett.

1947-ben elvégeztem egy kurzust a művészeti iskolában. Olyan szakszervezet szerűség volt, ahol egy pár festőművész rendezett egy műhelyt és tanítottak minket. Egy évet voltam ott, igazolványt is adtak. Amikor a Magyar Művészeti Intézetbe kerültem 1948-ban, akkor II. évre vettek fel, mert beszámították nekem az előző évet. Nagyrészt magyar vezetőség volt, Kovács Zoltán volt a rektor. Délelőtti diák voltam, délután középiskolás, mert nem volt befejezve a középiskolám, és kellett az érettségi, mert addig nem mehettem államvizsgázni. 1949-ben bevezették, hogy két nyelven tanítottak [románul és magyarul] és az intézet átalakult Ion Andreescu Művészeti Intézetté és Aurel Ciupe lett a rektor. Akkor a sétatéren [a központi parkban] megkaptuk a nagy festészeti pavilont. Nagyon sok magyar volt, akiket lassan leváltották a fontosabb pozíciókból. Az intézetben, a szobrászaton voltak jó nevű szobrászok, mint Szervaciusz, aki főleg technológiát tanított: faragást, öntést, ilyesmit, de nem vitte tovább a lektorságnál. Zsidó volt a művészettörténet tanárom, Balaska Nándor, aki magyar kultúrában nőtt fel, és aztán kiment külföldre. Voltak tantárgyak, amit magyarul is és románul is adtak elő, lehetőleg két nyelven kellett tudjon a tanár. 1950-ben már kineveztek preparátornak [segédtanárnak] anatómiából, rendesen be voltam jegyezve a tanári karba. Akkor meg délelőtti diák voltam, délután preparátor. 1953-ban végeztem a szobrászaton és ottmaradtam az intézetben, végig csináltam az egész számárlétrát. Ahogy végeztem, rögtön asszisztens lettem, s aztán rá vagy 7 évre lektor lettem, és utána előadó egyetemi tanár. A főtantárgyakat – rajzot, szobrászatot, kompozíciót – én tanítottam.

A magyarországi 1956-os eseményeknek nagy szerepe volt az intézetben. Nagyon sok diákot Magyarországon érte az esemény, vakáción voltak, és hozták haza a szabadság gondolatát. A magyar diákok lereagálták, megmozdult a Babeş-Bolyai Egyetem is, összehívtak egy titkos gyűlést. Nem tetszett a diákságnak a politikai oktatás, megpróbálták kivenni a marxizmust és egyáltalán az ideologizálást az oktatásból. Azt akarták, hogy maradjanak meg a szaktantárgyak: a tudomány és a művészet, és ez a kettő legyen az oktatás irányítója. Én alapszervezeti titkár voltam, de súlyos tüdőbajjal feküdtem otthon ebben az időben. Emlékszem, a párttitkár felszólított, hogy keljek fel mindenáron, mert titkos gyűlés van. Mire odaérkeztem, a gyűlésnek vége volt, körül voltak véve fekete kocsikkal, a szekuritáté [13](#) ott volt az intézetnél és rögtön elkapta a vezetőket. Köztük volt Vid Tárnavan, egy magyar fiú, Balázs Imre, aki most is egy jó nevű festő Magyarországon. Elítélték őket a megmozdulás miatt és börtönbe kerültek vagy másfél, két évre. Próbáltam kiszedni a szekuritáténál őket. Mondtam, ismerem őket és garanciát vállalok értük, hogy ezek az emberek a magyarországi események hatására az intézet oktatási dolgán próbáltak javítani. Azt mondták, hogy ne szóljak bele, ez nem az én dolgom. Az intézet tanárságának nagy része nem foglaltak állást.

1957-ben csináltam egy csomó paraszttémájú szobrot, például a 907-et. Kilencszázhet – ez volt a neve a szobornak. [Szerk. megj.: 1907, egy román parasztfelkelés emlékére.] Mexikóban, indiánok között nőttem fel, és láttam milyen a földmunka. És az volt a baj, hogy olyan parasztokat csináltam, akik soványak voltak, hasonlóak a mexikói földművesekhez. Egy szobrász kollégám, aki ott volt a szobrászaton, anélkül, hogy szólt volna, írt egy rettenetesen letoló cikket, ami a helybeli román újságban, a Frăția-ban [Testvériség] jelent meg: 'Lövith csúfot üz a román parasztból, Lövith parasztja inkább a szűnyoghöz hasonlít' – mert soványak voltak, és kínlódtak. Négy sovány parasztot csináltam egy fa alatt, ahol fent a varjak már várják, hogy ezek halálra vannak ítélve. Gipszből voltak, ki kellett volna önteni. Egy darabot hagytam meg, a többit mind összetörtem dühömben. Sokan mondták, meg vagy örülve, azt mondtam: 'nekem elég volt ebből, én nem

nyúlok többet ilyen témához'. [Egon elhatározta, nem készít több paraszt témájú szobrot.] Az elégtétel az volt, hogy 2002-ben a kolozsvári Művészeti Múzeum kérte tőlem, hogy adjam nekik azt a parasztomat, amit nem törtem össze. Én saját magam vittem oda kocsival.

Már a Gheorghiu Dej [14](#) ideje alatt, az 1950-es években készítettem egy két és fél méteres szobrot a deportáltakról: három figurával – csontvázzá aszott emberek – a felszabadulást ábrázoltam, de nem fogadták túl jól a minisztériumban. Megvette a bukaresti múzeum, de pár év után kaptam egy üzenetet Bukarestből a minisztériumból, hogy vegyem tudomásul, a munkám nagyon rossz állapotban van. Én mondtam, hajlandó vagyok felutazni és kijavítani, de nem reagáltak le, s a munkákat eltüntették.

Amikor létrejött a Ion Andreescu intézet, akkor már létezett Uniunea Artistilor Plastici [Képzőművészek Egyesülete], én tagja voltam diákkorom óta. A bukaresti Unio mintájára lett a kolozsvári Uniunea Artistilor Plastici. Ciupeék alapították, [többek között Aurel Ciupe, a kolozsvári képzőművészeti intézet igazgatója]. Az Egyetemi könyvüzlet fölött van most is az iroda, ott gyűltünk össze. Ők akkor tudták, hogy kerestem a lehetőséget, hogy legyen nekem műtermem, miután végzek. A tanárom Irinescu kapta a helyet, ami most az enyém, de ő visszament talán Bukarestbe, s 1953-ban felajánlotta nekem. A műterem a központban van. Nem volt csak egy vízvezeték és egy körte égett ott fenn. Miután megkaptam, én vezettem be a gázt, egy csomó pénzért műteremmé alakítottam át.

Az Unión belül megalakult a Fondul Plastic [a Képzőművészeti Alap], az anyagiakkal foglalkozott ez a szervezet, kiállításokat rendezett. Az 1970-es években lettem a Fondul Plastic elnöke. Amellett, hogy az intézetben tanítottam, az Unio titkára is voltam, de ezt a dolgot nem fizették, nem volt semmi érdemem érte, hogy agyondolgoztam magam a kiállításokra készülve. Mindig több volt a magyar azok között, akik rendezték a kiállításokat, a munkák feltevését. A kiállításon voltak különbségek, hogy kinek a munkája hova került, mert például Fülöp Antal munkáit mindig az ajtó mögé tették, és a fő hely az Ciupeé volt. Egyik napról a másikra tudtam meg, hogy azért, hogy a Fondul Plastic elnöke vagyok már nem jár pénz, 2000 lej adtak addig egy hónapra. Továbbra is megmaradtam elnöknek, csak nem fizették többé. A Fondul Plastic titkárának 1800 lej volt a fizetése. Neki, az ügynököknek és az anyagmozgatóknak megmaradt a fizetése, csak az elnököknek 'vették el a trónszékét'. Ilyen pimaszságok voltak és én ezt türelemmel végigcsináltam. De nem lehetett azt mondani, hogy nem vállalom, mert addig mind beszéltek, hogy én milyen kiváló vagyok, hogy végül elfogadtam. De nem számít, mert megmaradtam a versenypályámon mint művész. Létrehozták a minisztériumnál azt a diszkriminációt is, hogy profil szerint szabták meg a fizetést. A legfontosabb foglalkozásúak, az A kategóriások, matematikával, kémiával foglalkoztak. A művészeti intézetek összes ága B vagy C, nem is tudom melyik kategória voltunk, ahol gyengébb volt a fizetés.

Rövid ideig a Péter-Pál villában laktunk, és amikor Editék kiköltöznek a Majális utcai lakásból, mi költözünk oda. Ez egy nyomorult egy szoba-konyha volt. Mellette volt egy három szobás lakás, valószínű, hogy a szoba valamikor oda tartozott, és cigánymunkával építettek még egy a konyhát, hogy kiadják a szobát. A tulajdonos egy gazdag ember volt, övé volt a vasudvar, valami birtokai is voltak. A szobában olyan hideg volt, hogy bolondultunk meg, amíg részletre nem vettünk Margónak a pénzéből [aki a Viktoria gyárban dolgozott mint varrónő] egy csikókályhát, egy vaskályhát, amivel lehetett tüzelni. A lakás alatt adtak nekünk egy rettentően sötét, nedves pincét, ahol a fát

és szemet tartottuk. Mindig gyertyával onnan hoztam fel a tüzelőt. Kellemes meleg volt azután, olyan jól éreztük magunkat abban a keskeny hosszú vagonlakásban. Volt egy hatalmas ablak is az utca fele. Kamra, fridsider nem létezett. Fürdőszobánk nem is volt, csak egy hidegvíz csap a konyhában, ott kellett fürödjünk Margóval. Volt egy fateknőnk és abban fürödtünk. Csészével öntöttük egymásra a vizet. Vécénk sem volt, csak az udvaron egy lehúzás budi, de télen mindig megfagyott a víz benne. De derűs életűek voltunk, végre volt egy saját szobánk, és ez nekünk rendkívüli dolog volt. A lakbér, amit Editék is fizettek, azt nekünk is kellett fizetni.

Megtudtam, hogy egy Jeri nevű magyar cigány vitte el a régi lakásunkból a bútorainkat. Elmentünk a dézsiszes fiúkkal és olyan félelmetesek voltunk, hogy kivertük belőle, hogy a deportálás után – mielőtt lebombázták volna a házat –, bement és elvitte a bútorokat. Visszaadta a holmit, írást is csináltunk róla. Elhoztunk egy nagy szekrény és egy tükörsztal. De olyan keskeny volt a lakásunk, hogy alig lehetett betenni. Ott volt az a nagy kanapé, amit előzőleg kaptunk, és a konyhába valami rozoga asztalt szerzetünk egy székkal. Nem lehetett kettő, mert nem volt hely. Már ott elkezdtem festeni, ott festettem az első önarcképemet. A lakással együtt Samu ideadott nekem egy csomó megszáradt festéket, ecsete, ami megmaradt neki.

Rövid idő alatt megfosztottak minket a bútortól, amit visszaszereztem. Samu elvitte tőlünk, mert egy kétszobás lakásba költöztek, és kellett nekik. A családunké volt a bútor, s így az Edité is. Tehát a kanapéval maradtunk és szegeket ütöttük a falba, azon voltak a ruhák, aztán vásároltam valamiket az ószerestől.

A második világháború után Edit férje, Samu, nyitott az apjáékkal egy üveg és porcelán vállalkozást itt Kolozsváron. Volt egy üzlete és ezzel tartotta fenn a családot. Edit addig foglalkozott a lakással és a két gyerekkel. Samu itt halt meg az 1960-as években Kolozsváron, a Gheorghiu Dej ideje alatt, és azután ment ki Edit a lányokkal Izraelbe. A két leány [Lia és Judit, akik egymás után, 1944 és 1945-ben születtek] kb. 17-18 évesek lehettek és már itt, mind a ketten férjhez mentek valami regáti zsidó fiúkhöz, és együtt vándoroltak ki. Ők Tel Avivban telepedtek le. Edit Holonban telepedett meg, nem emlékszem milyen munkahelyen. Nem volt senki ismerőse Izraelben, úgy érkezett meg mint kivándorló, de kapott egy egyszobás berendezett lakást. Aztán Edit férjhez ment egy már régebben ott lévő magyar zsidóhoz, akinek volt ott háza. Limonádékat árusított. Később, mikor mi Izraelbe érkeztünk, nagyon kevés időt töltöttünk vele együtt, de nagyon barátságos volt. Az utolsó időben Edit segített a beszerzésben és a fagyaltnak és a gyümölcsöknek az árusításban. Lia zongorázni tanult, muzsikus lett és muzsikát is tanít otthon, Tel Avivban. Jutka modernebb, valamilyen komputeres dolgot tanult.

A munkások a gyártól kaptak lakást. Lidérces nekem a visszaemlékezés erről a periódusról, mert nem tudtunk egy tisztességes lakást kapni. Az első lakásunkat a Majális utcában az 1950-es években lebontották, ott épült a diák palota [az Egyetemisták Háza] a Béke téren. Mindenkinek, akik ott laktak, adtak valamilyen lakást, amíg bontás volt, nekünk nem adtak. Kaptak, mert volt gyerekük. Nagy nehezen, sok utánajárással kiutaltak nekünk is egy ócska lakást az Andrei Mureșanu negyedben, az utolsó autóbusz állomástól kintebb, ahol még konyhánk sem lett volna. 1956-ban súlyos tüdőbetegséggel feküdtem, alig épültem fel, és nem akartuk, hogy az udvar túlsó oldalán legyen a közös konyhánk, ami ráadásul egy fából épített konyha volt. Nem akartam, hogy odamenjünk, s akkor nagy nehezen kaptunk egy egyszobás lakást a Mócok útján [közel a városközpontoz]. Egy közös udvarról lehetett bemenni. De csak gáz volt, a víz nem volt bevezetve

a házban, egy vedret vettünk magunknak s azzal hoztuk kintről a vizet, a mosogatás is így történt. Nem volt fürdőszoba, mosdótálban mosdottunk. A szörnyűség az volt, hogy nem volt külön vécénk. Hátra kellett menjünk az udvarra, bekopogtassunk a hátsó lakókhoz, azok kinyitották a saját előszobájukat, s ott volt nekik egy vécéjük furnirlemezből csinálva, s ott kellett elvégezzük a dolgot. Minden hallatszott, s utána meg kellett köszönni, s amikor kijöttél becsukták mögötted az ajtót. Margóval olyan idegállapotban voltunk, hogy inkább elszaladtunk a főtérre, mert még akkor létezett a főtéren közvéce, ahova le lehetett menni. Borzalmas volt, szégyeltük, hogy bilibe csináljuk, mert nem volt ahová kiönteni. Vagy 4-5 évet laktunk ott. A műteremnél [ami 10 percre volt a lakástól] volt egy közös véce, az sokszor segített rajtunk.

Ebben a lakásban nem lehetett ebédet főzni, mentünk ebédelni mindenhová, ahova csak lehetett. Hosszú ideig a zsidó kóser kázinban étkeztünk a Unió utcában. Az 1960-as években a Victoria kázinjában, étkeztünk, ahol Margó már dolgozott, mint varrónő. Ez egy szövetkezett volt, ahol sok zsidó ismerősünk dolgozott.

Rettenetes kínokkal kértük, hogy az Unió utcában, az első épületben, amit építettek, adjanak nekünk két szobát. Nem adtak, csak más lakónak, akinek volt gyereke. Akkor megtudtuk, hogy gyerek nélkül nehezen fogunk lakást kapni. A blokklakás luxusnak számított. Én igényeltem, sorban álltam: egy ismerős párttitkár – egy magyar ember, akivel együtt voltunk az UTC-ben [Ifjú Kommunista Párt] – 11 órát hagyott abban a hideg folyóson várakozni, s mikor kijött, akkor azt mondta bizalmasan: 'Öregem, gyere, mondd el, hogy miről van szó'. Elmondtam, hogy nem elég, hogy lebontották a lakásunkat, de nem vagyunk képesek másikat kapni. Azt mondja nekem: 'Öregem, én nem tudok semmit sem csinálni', s búcsú nélkül elment.

Székely Sárinak, egyik zsidó barátunknak a férje – akinek volt összekötötése –, az 1970-es években addig intézkedett, amíg kiutaltak nekünk egy blokklakást, egy szobát. Konyha nem volt, a szobának volt egy főző része egy vízvezeték mellett, ott kellett főzni. Volt egy fürdőszobánk, de csak egy zuhanyozó és egy vécé volt benne. Sokáig ott éltünk, mert az nekünk jó volt. Aztán a lakást igényelte valaki. [Kellott valakinek a lakás, és Egonéknak el kellett költözniük.]

Ismét szóltak az érdekünkben és elintézték, hogy kiutaltak nekünk egy másik lakást az Einstein utcában, amelyikből a zsidók elköltöztek valahová. Ez az állomás felé vivő Horea utca mögött van. Az két szoba konyha volt, padlással, pincével, mosókonyhával, de a nagy házak mellett, ez az alacsony ház teljesen sötét volt. Elől volt egy kicsi dűledező lakás, ahol egy rettenetes fél cigány család lakott, egy csomó – vagy öt – gyerekkel, és egy haldokló zsidó egy másik szobában külön. Ott voltunk sokáig. Nekem Szentírás volt, hogy legyen csend és nyugalom, ahol dolgozom, de nekünk béke nem volt ott soha, és elhatároztuk, hogy elmegyünk.

Ez az a hely, ahol most lakom, egy securitátés ház volt. Előtte ez a ház két zsidó asszonyé volt, két testvéré – valószínűleg egy nagyobb család lakhatott itt valamikor –, akik elköltöztek innen. Akik ideköltöztek, húztak egy emeletet erre a házra. [Egon a földszinten lakik.]

Az 1980-as években rettenetes dolog volt számunkra az étel jegy, a sorban állás, voltak anyagi problémáink. Az a kockacukor, amit most olyan könnyen elfogyasztunk, az egy nagy kincs volt. Én szeretem jól megkenni a kenyereket, de az a fél tábla vaj, amit kapni lehet egyszer egy hónapban, azzal nem lehetett. A húsért órák hosszat kellett állni. Már éreztük Margóval, hogy a romániai szocializmus nem sikerült, egyre rosszabb lett.

Az 1980-as években nem volt már semmilyen funkció, csak kizárólag a tanítás volt, amit nagyon megszerettem. Az 1980-as évek végén a Képzőművészeti Intézet leépítette az embereket. Gyűlést hívtak össze, de nem úgy nézett ki, hogy bárkinek felmondták volna az állását. Javasolták, hogy vegyem át a szobrászati katedrát. Általában türelmes ember vagyok, de akkor felment a pumpám, mert én előzőleg hallottam, hogy nem fogják ezentúl fizetni ezt az állást és nem hívják katedra főnöknek a pozíciót, hanem szekció főnöknek, és nem adnak többet pénzt érte. A tanári fizetéshez nem nyúltak, csak a szekciófőnökséget kellett volna önként vállaljam. Ugyanazért a munkáért, amiért eddig valaki pénzt kapott, most én vegyem át és dolgozzak, és nem kapok semmit. A végén mégiscsak elvállaltam, bár nem volt semmi előnyöm belőle. 1991-ben mentem nyugdíjba az intézettől (nem voltam 70 éves sem), és emiatt nagyon kicsi lett a nyugdíjam.

1989 előtt mi Margóval már beszéltük, hogy kibírhatatlan a helyzet. Egész idő alatt, annak dacára, hogy párttag voltam, a zsidó öntudatom is bennem volt. [Egon nem vallásos, a zsidóság, mint identitás fontos számára.] A fasizmus után elfogadhatónak nézett ki, hogy a szocializmust és a kommunizmust válasszam magamnak, de lassan terhessé vált, mert ez a kategória vagyok, akinek a kommunizmus nem adott, csak nagyon keveset. Habár munkát adott nekem, és lehetőséget, hogy szónokoljak és a kommunista tanokat terjesszem, az igazság az, hogy minket személyesen nagyon hátrányosan érintett. Először is hirdették, hogy a rendszer a magasabb rendű humanitást tűzi maga elé, ahol az emberek nem lesznek kizsákmányolva, ahol az emberek fogják kapni a munkájuk utáni bért. Igen, de Lövíthék esetében az, hogy lágerből jöttünk, és nem volt semmink, az őket teljesen hidegen hagyta. Sőt, büntető jellegű kategóriába kerültünk, ahol nem is adtak nekünk lakáslehetőséget. Gyermektelenek lévén mindig a sor végén voltunk, pedig a láger tett minket gyermek-képtelenné. Ez nagy sérelem volt, amit mi úgy éreztünk, hogy nincs semmilyen jóvátétel, hiába adták utólag, évek után azt a pár dollár kárpótlást.

Még a Ceaușescu [15](#) ideje alatt csináltam kiállításokat, de az mexikói témájú volt. Olyan sajátosan dolgoztam fel a mondanivalómat, hogy abba nem tudtak belekötni. Általában öntött bronz szobrokat csináltam, de voltak égetett terakottáim is. Terra cotta, tehát sült föld, kerámia szobrot jelent. 1953-ban súlyos tüdő betegségeim miatt le kellett mondjak egy darabig a szobrászatról, kőfaragásról nem is lehetett szó, és elhatároztam, kipróbálom a kerámiát. Nem voltak nekem komoly ismereteim a kerámiáról, de a műteremben egy kemencét raktak fel nekem a szakemberek s kísérleteztem, ott kotyvasztottam a folyékony mázakat. Igyekeztem, hogy a kromatika, a színezés változatos legyen, és kapjon egy bizonyos ritmust. Ceausescu idejében nagyon sikeresek lettek ezek a darabok, amiket készítettem és nagyon óhajtott cikk lett, először is mert az ára is kicsi volt. Elment a hírem, iskolákból jöttek a gyerekek és vették nőnapra vagy a tanároknak. 20-50 darab rendelésem is volt. Kompozíciókat is készítettem belőlük, fel is lehet tenni a falra. A kerámia szobraim mind mázasok, funkcionális vagy fél-funkcionális dolgok, tehát kancsók, amibe lehet virágot vagy valamit tenni (én például pipákat tartottam benne), hamutartók, vagy pedig 'haszontalan' kerámiák, füttylő kancsók, díszek. Bizonyos mértékig végig jövedelmet hozott nekem a kerámia. A mexikói művészet inspirált, a mexikóiaknak csodálatosak a kerámiáik. Úgy vették a munkáimat az emberek mint a cukrot.

Az első látogatásom Izraelbe a Ceaușescu ideje alatt volt, 1989-ben. Egyedül, a feleségem nélkül, kiengedtek, csak pénzem nem nagyon volt. [Szerk megj.: általános tendencia volt a Ceausescu érában, hogy nem engedték ki külföldre mindenik családtagot, nehogy mindannyian kint maradjanak.] 1989 [16](#) után, már együtt mentünk Margóval, akkor már nem volt probléma. 1990

után az életszínvonal egyszerre nem növekedett meg, de legalább nem volt ételjegy. Amit nem sikerült addig megcsinálni, igyekeztünk, hogy megtegyük. A fürdőszobát rendbe tettük, minden addig csepegett benne.

Amikor elkezdődött a szerveződés a hitközségnél is, már többször hívtak. Elkezdtem zsidó témákat festeni, ami nekem azelőtt lehetetlenség volt, mert egyszerűen nem volt kiállítási lehetőségem. Az állami kiállításokon sem zsidó, sem bibliai témákat nem fogadtak el, tehát 1989 után nagy megkönnyebbülés volt, hogy most azt festek, amit én gondolok. Akkor elkezdődött az elhatározás, hogy kizárólag csak egyedi kiállításokat csináljak. Legelőször a zsidó tipológiát vittem be a munkáimba: portrékat, imádkozó zsidókat, és aztán főleg a bibliai témákat. Elkezdtem megint olvasni a Bibliát, ami nekem egy zsidó történelmi könyvvé vált, és ami egy sajátos megértési módban jelenik meg a képeken.

Festettem egy Holokauszt sorozatot, 1987-ben készült a legtöbb kép. Belső indíttatás volt: megérett bennem az egész, hogy hozzá tudtam nyúlni ehhez a témához a magam sajátos módján. 1996-ban, amikor készen volt a Holokauszt sorozat, elkezdődtek a tapogatózások, hogy mit is csináljunk vele. Akkor ajánlással, nagy pénzzel, vámolással, a múzeumi patrimonium formájában kivittem a 33 munkámat Izraelbe, tekintettel arra, hogy az előző évben, 1989-ben járt itt Kolozsváron a Yad Vashem igazgatója. Valószínű a hitközséghez jött látogatóba, s Lusztig Oliver, aki a hadseregben volt ezredes, valamikor Dachauból szabadult és Dézsisz tag volt, ő tevékenykedett ebbe az ügybe, tulajdonképpen ő hozta hozzám a Yad Vashem igazgatóját. Volt nálam is a műteremben, személyesen ő mondta, hogy ezeket a munkákat ki kell hozni Izraelbe. Végül megszereztem az engedélyt, törvényesen kivittem mindent és mire megérkeztem a Yad Vashenbe, az igazgatót – nem emlékszem, hogy hogy hívták – leváltották. Kijelentette, hogy nem tud csinálni semmit, s mikor mondtam, hogy itt vagyok a feleségemmel, akkor azt mondta: 'Hívjál fel két nap múlva'. Addig a nagynénémnél Editéknél kaptunk szállást. A másik igazgató, akit a helyébe választottak, az nem is állt szóba velem, nem érdekelte őt. Két nap múlva beszéltem a volt igazgatóval, aki azt mondta: 'Változás történt, nem tudunk foglalkozni a kiállítással, de megbeszéltük a komitéval, hogy öt képet adhatsz nekünk.' Nem hagytam ott egy képet sem, nem voltam hajlandó velük tárgyalni.

Ellenben az a csodálatos a történetben, hogy ott volt Margó egy rokonának a férje, akinek a repülőtéren van tisztítási vállalat, – egy bűbájos ember, aki már a Ceaușescu ideje alatt kivándorolt –, és az ott tartott minket Izraelben. 8-9 hónapig voltunk ott, egy négyszobás lakásban, képekkel berendezve. Akkor találkoztam Salamon Ervinnel, a kiváló festővel. Adolf Adlernél is voltam, aki nagyon jó festő volt. Izraelben berendezkedtünk egy négy szobás lakásban, volt fűtőtestünk, televíziónk. Pénzt is adott, vagy 400 sekelt, azt mondta: 'Nem engedlek, hogy visszavigyed ezeket a képeket! Nekifogsz dolgozni, vásárolsz anyagot, nyitottam neked egy számlát.' Mindig veszekedett velem, hogy miért nem vásárolok, nagyon jól élünk Margóval. Ott voltunk vagy nyolc hónapig és vittek minket különböző városokba. Az egyik szoba az enyém volt, festettem, kiállítást csináltam és meghívtam a művészeket. Állandóan látogatóim voltak. Az egyik nagyon fontos magyar nyelvű zsidó újság is írt rólam Tel Avivban.

Az 1990-es években nem maradtam Izraelben, mert már elindítottam az életemet Kolozsváron, itt van a műterem. A klímát sem bírom, a zűrzavart sem bírom, ami ott van, én nem tudok beleilleszkedni abba a dologba. Én itt vagyok valaki, akit ismernek, most már a munkák és a hírnév

dolgozik értem, itt az összes szobrom, itt van a zsidóságnak egy jó része, főleg magyarok, és románok is, akik megvették a munkákat, úgyhogy én itt jól megvagyok.

Később elkezdődött egy tárgyalás egy magyarországi városka múzeumával, de nem tudom megmondani a kicsi város nevét. Mondták, hogy egy meggyalázott kis zsinagógából egy deportált emlékművet akarnak csinálni, s az én képeim kellene nekik, és árat is kellett mondjak. Hosszú időn keresztül tárgyaltuk az 1990-es években, s egy szép nap nagy lelkesedve Magyarországra vitték a Holokausztomat. A budapesti minisztérium is lereagálta ezt a dolgot, ők írták, hogy átvettük, itt vannak a képek. [1997-ben Magyarországon, Kisvárdal-Sárospatakon személyes kiállítása volt Egonnak a Zsinagóga Múzeumban.]

Miután Magyarországon volt a munkám, felébresztette a németekben is az érdeklődést és kérték a munkámat. Ez egy rendesen megkötött üzlet volt, semmilyen szentimentális köszönéssel irányomban, nekik kellett ez a sorozat, mert ilyen témájú holokausztos művész, mint én, nem létezik. [Egon arra érti, hogy a Holokauszt-élmény feloldódott benne, a festményei nem a zaklatott miért-keresések, hanem szuggesztív tömörséggel, csendes visszafogottsággal ábrázolják az élményeit és ez sajátos ebben a témakörben.] A dachau Memoriál Múzeumban is volt akkor egy kiállítás 1997-ben, és ez rendkívül fontos nekem, mert azon a helyen volt, ahol nekem az egész szenvedésem van. A magam életét, a láger történeteit, ami körülöttem zajlott, azt írtam le: hogy valakinek nincs ereje már enni sem, kuporodik egy üres tányérral, három sötét árnyék mély árokba dobják le a gyerekeket, ez van a Holokauszt ciklusban.

Margó 1999-ben halt meg. 54 éves házasság után maradtam egyedül. A szobrászatot teljesen abbahagytam, nehéz lett nekem a munka, még a szerszámaim egy részét is elajándékoztam. Úgyhogy lényegében a rajz és a festészet maradt még, amit művelhetek. Sokan dicsérik és nagyon-nagyon csodálkoznak, hogy sok mindennel foglalkoztam. Valaki tett nekem egy megjegyzést, hogy: 'Mondja kérem, maga szobrász létére fest, grafikát is csinál, kerámiát is, ötvösművészetet is csinál, hogy lehet ennyi mindent csinálni?' Amire én azt a kis vidám megjegyzést tettem, hogy: 'Mit csináljak ha én egy elkésett reneszánsz ember vagyok?'

Kolozsváron az önálló kiállítást Margó halála után, 2000-ben csináltuk a Bánffy palotában, a városi nagy múzeumban. Az összes szobrom ki voltak állítva, főleg az új szobrok, s még hoztunk fel a pincéből is egy-kettőt a régiek közül. Három vagy négy teremben volt kiállítva. A két igazgató személyesen vettek részt a rendezésében, nagyszerű rendezés volt. Ezen kívül még egy csomó barátot és hívet szereztem magamnak az ottani munkatársak, fiatal végzősök, egyetememet végzettek közül. Egy hónapig volt látható a kiállítás, ez alatt hét televízió vett részt a népszerűsítésében. Nagyon sok cikk jelent meg, majdnem minden sajtót reagált a kiállításra. Egy román helybeli újságíró ilyeneket írt az Adevarul de Cluj [Kolozsvári Igazság] napilapban, hogy: 'Lövíth, mai mult ca evreu' [Lövíth, több mint zsidó]. A román lapokban a kellemes meglepetést és elragadtatást fejezték ki. A magyar lapokban mélyebben, nem vízszintesen dicsértek, hanem függőlegesen elemeztek engem.

2002-ben jelent meg Kolozsváron Gabriela Rostaşnak (az Antena 1 TV csatorna rovatszerkesztőjének), egy velem készített könyve, amit kérdés-felelet alapján írtunk, de aminek egy kicsit irodalmi igénye is van és nagyjából összefoglalja az életemet. A címe Lumea într-un cartof, A világ egy krumpliban, román-angol szöveggel.

2002-ben a könyvem megjelenése után 2-3 hónapra jött a díjkitüntetés. A hitközségnek az egyik vezető embere egy bukaresti delegációval jött – azt hiszem Dorin Dorelnak hívják, aki egy közismert román író, de zsidó újságban is írt – ő hozta a díjat nekem. Egy időben adtak nekünk Izsák Mártonnal. [Izsák Márton Marosvásárhelyen élő zsidó szobrászművész.] Felhívtak mind a kettőnket Bukarestbe, de ő sem ment a 90 évével, és én sem a 80 évemmel. Akkor kénytelenek voltak eljönni hozzánk külön-külön. Nyolc órakor volt Marosvásárhelyen, és két óra múlva ide jöttek Kolozsvárra. Én most vettem részt ilyesmin először: egy pár szót mondanak arról, hogy mekkora művész, s méltatják. A díjra oda van írva, hogy az életművéért. ‘Ez a Romániai Zsidó Hitközségek Szövetségének személyes díja, Kiválósági Diploma, Speciális Díj Lövith Egon szobrásznak, az összes műveiért’, dr. Nicolae Cajan és Aurel Iulian ügyvéd.

Véleményem szerint nagyon jó a kapcsolatom jelenleg a hitközséggel. Öröndetes dolog, hogy a mostani hitközség elnökének (Goldner Gábornak) tervei is vannak velem. Ő azt akarja, hogy amennyiben hajlandó vagyok a hitközségnek adományozni a még meglévő értékes zsidó témájú munkáimat – közöttük a Biblia sorozatomat, tehát összesen vagy 50-60 nagy képet –, akkor a Judaisztika Fakultás új épületének nagyteremében kiállítják, aminek Lövith Kollekciónak vagy Galériának lesz a neve.

Én mindig vallottam a zsidóságot, még akkor is, mikor ez nem volt túl kényelmes dolog. Nekem a zsidóságom a saját létem, de nem vagyok egy mellveregető zsidó, meg hiányoznak a héber és talmudi ismeretek, ami erősítené zsidóságot. Az én deklarált zsidóságom inkább képpé vált, imázst tudok teremteni, ami felér legalább annyival, mint amikor valaki ír a zsidóságról. Én már nem faragok se kőbe, se fába, bronzot nem tudok önteni, mert nincsen segítségem, de rajzok, jelenleg grafikával foglalkozom.

Szójegyzék:

1 Trianoni békeszerződés

1920 június 4-én aláírják a trianoni békediktátumot, amely a történelmi Magyarország jelentős területeinek átadását írja elő a cseh, a román és a délszláv kormány részére. Korábbi területeinek 67,3 %-át, lakosságának pedig 58,4 %-át vesztette el Magyarország. 3 millió, zárt etnikai tömbökben élő magyar kisebbségi sorsba került. Máramarost, Párciumot, Bánátot és Erdélyt Romániához csatolták, ezáltal másfél millió magyar román állampolgárrá vált.

2 (Cuza-Goga kormány)

3 (Legionáriusok)

4 (Horea Sima)

5 (Magyar éra)

6 Numerus clausus

előre megadott zárt szám, amelyet iskolai felvételeknél vagy állások betöltésekor nem szabadott túllépni

7 II

Károly Király: 1938 február 10-én választják királlyá

8 (Horthy)

9 Zsidó Líceum (Zsidlic)

1940–1944 között Kolozsvárom működő zsidó gimnázium. A zsidó törvények következtében állás nélkül maradt kiváló tanárok, professzorok főként ebbe a gimnáziumba jelentkeztek tanítani. Tanúvallomások szerint, az elején egyetemi stílusú tanítás zajlott, míg pár hét után kiderült, a középiskolás diákok tudását évközben is fel kel mérni.

10 Antal Márk (1880–1942)

legendás híró matematika tanár, tankerületi főigazgató, majd 1920–1927 között Kolozsváron zsidó (Tarbut) fiú- és leány-középiskolát igazgatott. 1940-ben ő járta ki Hóman Bálint közoktatási miniszternél a kolozsvári zsidó gimnázium (a Zsidlic, Zsidó Líceum) engedélyeztetését, amelynek 1940-től haláláig igazgatója volt.

11 Péter-Pál villa

Apáczai Csere János (ma Arges) utca 24–26 szám alatti két ikerház. Itt állították fel Kolozsvár német megszállása idején, 1944 áprilisában a Gestapo székhelyét. Háború után a Demoktara Zsidó Ifjak Szövetsége visszafoglalta az épületeket, mint régi zsidó tulajdont, ahol egy ideiglenes otthont alapítottak a hazatérők számára, akiknek nem volt meg a lakásuk, ahova visszaköltözhettek volna. Az államosítás után lakóházakká alakították.

12 (Államosítás)

13 (Securitate)

14 (Gh

Dej)

15 (Ceausescu)

16 (1989)